

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
Π.Μ.Σ. «ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η συσχέτιση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης σε παιδιά προσχολικής ηλικίας με την ύπαρξη αδελφιών στην οικογένεια»

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια: Σταματάκη Βασιλική

ΑΕΜ: 475

Επιβλέπουσα: Μαρία Μαρκοδημητράκη

Ρέθυμνο, 2023

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ABSTRACT	5
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	10
1. Οι αδελφικές σχέσεις	10
1.1. Παράγοντες που επηρεάζουν την αδελφική σχέση	16
1.1.1. Η επίδραση του φύλου	16
1.1.2. Ο αριθμός των αδελφών	19
1.1.3. Η σειρά γέννησης των αδελφών	21
1.1.4. Η διαφορά ηλικίας	25
1.1.5. Η δυναμική και η δομή της οικογένειας	27
1.1.6. Η ιδιοσυγκρασία	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο	31
2. Τα προβλήματα εσωτερίκευσης	31
2.1. Άγχος	32
2.2. Κατάθλιψη	35
2.3. Συναισθηματική αντιδραστικότητα	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο	40
3. Τα προβλήματα εξωτερίκευσης	40
3.1. Επιθετική συμπεριφορά	41
3.2. Προβλήματα ύπνου	44
3.3. Προβλήματα προσοχής	45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο	49
4. Μεθοδολογία	49

4.1. Σκοπός	49
4.2. Ερευνητικές υποθέσεις	49
4.3. Το δείγμα	49
4.4. Είδος έρευνας	52
4.5. Μεθοδολογικό εργαλείο.....	53
4.6. Διαδικασία συλλογής δεδομένων	59
4.7. Ανάλυση δεδομένων	60
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5°.....	62
5. Αποτελέσματα.....	62
5.1. Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των υποκλιμάκων της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α.....	62
5.2. Η επίδραση του τύπου οικογένειας στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών	63
5.3. Η επίδραση των αδελφών στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών	64
5.4. Η επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών	64
5.5. Η επίδραση του κοινού χρόνου γονέα - παιδιού στα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6°.....	67
6. Συζήτηση	67
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	74
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	76

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατά την προσχολική περίοδο, εντοπίζονται συχνά διαταραχές συμπεριφοράς στα παιδιά, οι οποίες, εάν ενταχθούν στο κλινικό φάσμα, οδηγούν μετέπειτα στην ανάπτυξη σοβαρής ψυχοπαθολογίας και προβλημάτων ψυχοκοινωνικής λειτουργίας. Υπάρχει ένα αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για την κατανόηση των πρώιμων οδών, που αυξάνουν τον κίνδυνο για την ανάπτυξη προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης. Το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι οι αδελφικές σχέσεις, και πιο συγκεκριμένα η εξέταση του αν σχετίζονται με την παρουσία προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 100 γονείς παιδιών, ηλικίας από 1^{1/2} έως 5 ετών, καθώς και από τους εκπαιδευτικούς αυτών των παιδιών. Η δειγματοληψία ήταν ευκολίας. Η ελληνική έκδοση της κλίμακας ΛΕΠΣ συμπληρώθηκε από τους γονείς και η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α από τους εκπαιδευτικούς. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά που έχουν αδέρφια ήταν περισσότερο ανήσυχα/καταθλιπτικά και λιγότερο απομονωμένα. Αναφορικά με τη σειρά γέννησης, βρέθηκε πως όσο πιο μετά γεννήθηκε ένα παιδί σε μια οικογένεια τόσο περισσότερη επιθετικότητα εκφράζει. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι όσο περισσότερο χρόνο περνάνε οι γονείς με τα παιδιά τους, τόσο λιγότερα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης θα εκδηλώνουν. Σχετικά με τη δομή της οικογένειας, τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών, ήταν περισσότερο απομονωμένα και με περισσότερα προβλήματα ύπνου. Τα συμπεράσματα της συγκεκριμένης έρευνας μπορούν να αξιοποιηθούν και να χρησιμοποιηθούν παιδαγωγικά για την ανασυγκρότηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και τον εμπλουτισμό του ελληνικού σχολικού προγράμματος.

Λέξεις κλειδιά: Προβλήματα συμπεριφοράς, Προβλήματα εσωτερίκευσης, Προβλήματα εξωτερίκευσης, Αδελφική σχέση, Μονογονεϊκές οικογένειες, Σειρά γέννησης

ABSTRACT

During the preschool period, behavioral disorders are often diagnosed in children and later they might lead to the development of severe psychopathology and psychosocial functioning problems. There is a growing research interest in understanding the early pathways that increase the risk of the development of internalizing and externalizing problems in the preschool years. The subject of this thesis is sibling relationships, and more specifically the examination of whether they are related to the presence of internalizing and externalizing problems in preschool children. The research sample consisted of 100 parents of children, aged from 1^{1/2} to 5 years, as well as the teachers of these children. Sampling was chosen by convenience. The Greek version of the CBCL scale was completed by the parents and the ΚΕΣΠΗ-Α scale by the teachers. Research results showed that children who have more than one sibling were more anxious/depressed and less isolated. Regarding the birth order, it was found that the later a child was born in a family, the more aggression it expresses. In addition, it was found that the more time parents spend with their children, the less internalizing and externalizing problems they will manifest. Regarding family structure, children from single-parent families were more isolated and had more sleep problems. The conclusions of this research can be used pedagogically for the reconstruction of the educational process and the enrichment of the Greek school curriculum.

Keywords: Behavior problems, Internalizing problems, Externalizing problems, Sibling relationship, Single-parent families, Birth order

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων.

Πίνακας 2: Οι ερωτήσεις της κλίμακας ΛΕΠΣ (1^{1/2}-5 ετών).

Πίνακας 3: Διαστάσεις συμπεριφοράς του ΚΕΣΠΗ-Α.

Πίνακας 4: Μορφές συμπεριφοράς που περιλαμβάνονται στον ΚΕΣΠΗ-Α.

Πίνακας 5: Ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach's Alpha για τη ΛΕΠΣ και το ΚΕΣΠΗ-Α.

Πίνακας 6: Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις για τις υποκλίμακες της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α.

Πίνακας 7: Η επίδραση του τύπου οικογένειας στην εμφάνιση προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Πίνακας 8: Η επίδραση των αδελφών στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Πίνακας 9: Η επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Πίνακας 10: Η επίδραση του χρόνου που περνάνε οι γονείς με το παιδί τους στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι οι αδελφικές σχέσεις, και πιο συγκεκριμένα η εξέταση του αν σχετίζονται με την παρουσία προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης στα παιδιά προσχολικής ηλικίας.

Η προσχολική φάση, έχει ως ηλικιακή αφετηρία το 3^ο έτος της ζωής και φτάνει έως το 6^ο, όπου το παιδί ξεκινά τη φοίτησή του στο δημοτικό σχολείο (Καλαντζή-Αζίζι & Σοφianoπούλου, 2016). Κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας συντελούνται έντονες αναπτυξιακές αλλαγές, οι οποίες οδηγούν στην εξέλιξη των παιδιών (Καλαντζή-Αζίζι & Σοφianoπούλου, 2016). Η ωρίμανσή τους σε αυτή τη φάση εντοπίζεται στο γνωστικό, κοινωνικό, κινητικό και συναισθηματικό τομέα (Feldman, 2009). Για παράδειγμα, σε σχέση με τη βρεφική ηλικία, κατά τη νηπιακή περίοδο τα παιδιά ξεκινούν να επενδύουν περισσότερο συναισθηματικά και σε άλλους ανθρώπους, πέρα από τους γονείς και τα αδέρφια τους (Wenar & Kerig, 2008). Μία άλλη αλλαγή που συντελείται στο συναισθηματικό τομέα έχει να κάνει με την υποχώρηση ορισμένων εγγενών φόβων (π.χ. φόβος για το άγνωστο), μιας και αντικαθιστούνται από άλλους, οι οποίοι προκύπτουν ως αποτέλεσμα της εμπειρίας τους (π.χ. φόβος πυρκαγιάς) (Wenar & Kerig, 2008).

Ορισμένα προβλήματα συμπεριφοράς στα μικρά παιδιά, όπως είναι η επιθετικότητα, η υπερκινητικότητα, ο θυμός κ.ά., είναι αναμενόμενο να παρατηρηθούν, λόγω των έντονων αναπτυξιακών αλλαγών και πιέσεων, επομένως είναι δύσκολη η δουλειά των ειδικών ως προς το διαχωρισμό από το κλινικό φάσμα (Campbell & Ewing, 1990; Campbell, 2002; Poulou, 2015). Υποστηρίζεται πως το ¼ του πληθυσμού αυτού ενδέχεται να παρουσιάσει κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ένα ή περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς (Paratheodorou, 2005). Παρόλο που κάποια από αυτά, τα παιδιά αργά ή γρήγορα αναμένεται ότι θα τα ξεπεράσουν, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός από περιπτώσεις όπου τα προβλήματα παραμένουν και εξελίσσονται σε κλινικές διαταραχές (Poulou, 2015).

Τα προβλήματα συμπεριφοράς τυπικά χωρίζονται σε δύο γενικές κατηγορίες: τα προβλήματα εξωτερίκευσης και εσωτερίκευσης (Poulou, 2015). Τα προβλήματα εξωτερίκευσης είναι εξωτερικά κατευθυνόμενα και περιλαμβάνουν συμπεριφορές και ενέργειες, που είναι προκλητικές και δεν συμβαδίζουν με τους κανόνες καλής

συμπεριφοράς (Ρουλου, 2015). Από την άλλη, τα προβλήματα εσωτερικευσης επικεντρώνονται στο εσωτερικό του ατόμου και περιλαμβάνουν την κοινωνική απόσυρση, τη κατάθλιψη και το άγχος (Ρουλου, 2015). Στον ίδιο βαθμό και οι δύο κατηγορίες προβλημάτων, που αναφέρθηκαν προηγούμενα, υποστηρίζεται πως αν εντοπιστούν κατά την προσχολική περίοδο οδηγούν στην ανάπτυξη σοβαρής ψυχοπαθολογίας και κακής ψυχοκοινωνικής λειτουργίας αργότερα στη ζωή (Arslan, Lucassen, De Haan & Prinzie, 2021; Stemmler & Lösel, 2012).

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν σε ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την κατανόηση των πρώιμων οδών, που μεγενθύνουν τον κίνδυνο για την ανάπτυξη προβλημάτων εσωτερικευσης και εξωτερικευσης (Ρουλου, 2015). Ακόμη, η επιτακτική ανάγκη να διερευνηθούν περαιτέρω οι συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες στα προσχολικά χρόνια υπογραμμίζεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, η οποία καταδεικνύει ότι ο επιπολασμός των προβλημάτων ψυχικής υγείας στα μικρά παιδιά αυξάνεται ολοένα και περισσότερο (Brauner & Stephens, 2006). Επίσης, υπάρχουν ερευνητικές αποδείξεις ότι οι σοβαρές διαταραχές συναισθήματος και συμπεριφοράς, που εμφανίζονται τα πρώτα 5 χρόνια της ζωής, συνεχίζονται ή επιδεινώνονται κατά τη σχολική ηλικία και την εφηβεία (Njoroge & Bernhart, 2011). Επομένως, για αυτό το λόγο επιλέχθηκε σαν δείγμα της έρευνας παιδιά ηλικίας από 1^{1/2} έως 5 ετών.

Η δεύτερη μεταβλητή που διερευνά η παρούσα διπλωματική εργασία είναι η αδελφική σχέση. Όπως έχει καταδείξει πλήθος ερευνών αυτή η σχέση μπορεί να είναι ένα ασφαλές πλαίσιο με εκπαιδευτικό έδαφος για το άτομο, προκειμένου να καλλιεργήσει τις κοινωνικές του δεξιότητες, να μοιραστεί χαρούμενες εμπειρίες, να εκφράσει απόψεις, επιθυμίες και συναισθήματα και να μεταδώσει γνώσεις (Howe, Paine, Ross, & Recchia, 2022). Υπό αυτή την έννοια, η αδελφική σχέση είναι ένα φυσικό εργαστήριο για την εκμάθηση του κοινωνικού κόσμου. Συμπληρωματικά, ως προς τα οφέλη της αδελφικής σχέσης, έχει βρεθεί ότι βοηθά το κάθε παιδί ξεχωριστά να μειώσει τις διαταραχές συμπεριφοράς (Coles, 2018). Πάνω στο τελευταίο βασίστηκε και η παρούσα ερευνητική σκέψη, η οποία μετουσιώθηκε σε ερευνητικό σχεδιασμό, ο οποίος και υλοποιήθηκε για να εξεταστεί το εάν η παρουσία αδερφιών σχετίζεται με την ύπαρξη προβλημάτων συμπεριφοράς στα μικρά παιδιά.

Η διπλωματική εργασία χωρίζεται σε έξι διακριτά μεταξύ τους κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αναφέρεται στις αδελφικές σχέσεις. Πιο συγκεκριμένα, αναλύονται οι παράγοντες που τις επηρεάζουν, δηλαδή η επίδραση του φύλου, ο αριθμός των αδελφών, η σειρά γέννησης, η διαφορά ηλικίας, η δομή της οικογένειας, όπως επίσης και η ιδιοσυγκρασία του παιδιού. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύονται τα προβλήματα εσωτερίκευσης. Με άλλα λόγια, γίνεται λόγος στο άγχος, την κατάθλιψη και τη συναισθηματική αντιδραστικότητα. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στα προβλήματα εξωτερίκευσης, δηλαδή στην επιθετική συμπεριφορά, στα προβλήματα ύπνου και στη διάσπαση προσοχής.

Εν συνεχεία, στο τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο αφορά τη μεθοδολογία της έρευνας, γίνεται λόγος για το σκοπό της μελέτης και τις ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν. Επίσης, αναλύονται τα χαρακτηριστικά του δείγματος, τα μεθοδολογικά εργαλεία και επεξηγείται η διαδικασία συλλογής των δεδομένων και ο τρόπος ανάλυσής τους. Στο πέμπτο κεφάλαιο εκθέτονται τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων. Πιο συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των υποκλιμάκων της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α και οι έλεγχοι για το αν ο τύπος οικογένειας, η ύπαρξη αδελφών, η σειράς γέννησης και ο χρόνος που οι γονείς περνάνε με το παιδί τους καθημερινά σχετίζεται με την παρουσία προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Η εργασία ολοκληρώνεται με το έκτο κεφάλαιο, στο οποίο συνοψίζονται τα κύρια ευρήματα και γίνεται η σύγκριση τους με αποτελέσματα άλλων ερευνών. Στο ίδιο κεφάλαιο, περιγράφονται οι περιορισμοί της έρευνας, οι πρακτικές δυσκολίες που προέκυψαν, ορισμένες παιδαγωγικές εφαρμογές που απορρέουν από τα συμπεράσματα και μερικές κατευθύνσεις για μελλοντικές μελέτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1. Οι αδελφικές σχέσεις

Ο αδερφικός δεσμός είναι ο πιο συχνός, μακροχρόνιος και με μεγαλύτερη επιρροή δεσμός στη ζωή ενός ατόμου, μιας και το 85-90% του παγκόσμιου πληθυσμού έχει τουλάχιστον ένα αδερφάκι (Buist, Deković & Prinzie, 2013; Cicirelli, 2013; Smith, Romski & Sevcik, 2013). Η σχέση των παιδιών μιας οικογένειας είναι πολύ σημαντική καθώς μετά τους γονείς, τα παιδιά αποκτούν ισχυρούς δεσμούς με τα αδέρφια τους (Coles, 2018). Εύλογα, λοιπόν, οι συγγραφείς αναφέρουν τη σπουδαιότητα των αδελφικών σχέσεων στη συστημική θεραπεία, δεδομένης της επιρροής που μπορούν να έχουν τα αδέρφια στην ανάπτυξη και τη δυναμική της οικογένειας (Cicirelli, 2013; Wojciak & Gamboni, 2020). Παρόλα αυτά, οι σχέσεις με τα αδέρφια είναι περίπλοκες για τους μελετητές, γιατί υπάρχουν τόσες πολλές παράμετροι, που δύναται να αξιολογηθούν γύρω από αυτές (Wojciak & Gamboni, 2020).

Στο βιβλίο των Grusec & Hastings (2014) καταγράφονται ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά της αδελφικής σχέσης, τα οποία είναι εμφανή ήδη από την πρώτη και μέση παιδική ηλικία. Συγκεκριμένα, οι αδελφικές σχέσεις διέπονται από ισχυρά θετικά, αρνητικά και μερικές φορές αμφίθυμα συναισθήματα (Howe & Recchia, 2014). Τα αδέρφια ακολουθούν το ένα το άλλο για μια ζωή και ήδη από τα πρώτα χρόνια πρέπει να μάθουν να ζουν μαζί και να μοιράζονται, εν αντιθέσει με τις φίλιες, οι οποίες μπορούν να σταματήσουν οποτεδήποτε, εάν τα παιδιά δεν τα πάνε καλά (Rubin, Bukowski & Laursen, 2011). Ένα άλλο χαρακτηριστικό των αδερφικών σχέσεων έχει να κάνει με το ότι τα αδέρφια περνούν πολύ χρόνο μαζί, δημιουργώντας έτσι έναν οικείο δεσμό, ο οποίος μεταφράζεται σε πολλαπλές ευκαιρίες για συμμετοχή στο παιχνίδι, συναισθηματική υποστήριξη και δημιουργία συγκρούσεων (Howe et al., 2022; Dirks, Persram, Recchia & Howe, 2015). Κάτι ακόμη που χαρακτηρίζει τις αδελφικές σχέσεις, είναι οι μεγάλες διαφοροποιήσεις στην ποιότητά τους, διαφορετικοί παράγοντες επιδρούν στο να συνδεθούν τα αδέρφια με θετικές ή αρνητικές συμπεριφορές (Howe et al., 2022).

Οι αδερφικές σχέσεις διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών συμπεριφοράς, μιας και η επανάληψη οποιασδήποτε συμπεριφοράς

μέχρι να καθιερωθεί ως μαθημένη συμπεριφορά ξεκινά από την πρώιμη παιδική ηλικία (Puri, Vasthare & Munoli, 2019). Ένα παιδί μπορεί να μάθει κατάλληλες ή ακατάλληλες συμπεριφορές παρατηρώντας μοντέλα γύρω του (Puri, Vasthare & Munoli, 2019). Σε διάφορους πολιτισμούς είναι κοινή παραδοχή, ότι η μητέρα είναι ο κύριος φροντιστής των παιδιών και ότι μια επέκταση των δικών της συνηθειών υιοθετούνται στη συνέχεια από τα παιδιά της (Puri, Vasthare & Munoli, 2019). Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ γονέα - παιδιού ενδέχεται να έχουν ορισμένα εμπόδια, λόγω του χάσματος των γενεών (Milevsky, 2016). Τα βρέφη και τα νήπια είναι πολύ πιο πιθανό να μιμηθούν τα παιδιά, τα οποία είναι πιο κοντά τους τόσο σε ηλικία όσο και σε εμφάνιση, σε σχέση με τους ενήλικες (Puri, Vasthare & Munoli, 2019).

Η σύνδεση με τα αδέρφια βρέθηκε ότι έχει ισχυρή επίδραση στην ανάπτυξη του ατόμου, η οποία ξεκινά από τη παιδική ηλικία και εκτείνεται μέχρι την ενηλικίωση (McHale, Crouter & Whiteman, 2003; Dirks et al., 2015). Βοηθά τα παιδιά σε πάρα πολλούς τομείς, όπως για παράδειγμα στην ανάπτυξη των κοινωνικών τους δεξιοτήτων, στο να δημιουργήσουν και να καλλιεργήσουν το αίσθημα της συντροφικότητας, στο να μάθουν να συνυπάρχουν αρμονικά με άλλα άτομα και να υποστηρίζουν το ένα το άλλο (Howe et al., 2022).

Στην παιδική και εφηβική ηλικία, η αδελφική σχέση συνήθως περιλαμβάνει καθημερινές αλληλεπιδράσεις, αλλά, στην ενήλικη ζωή, ο δεσμός γίνεται πιο χαλαρός, όπως υποστηρίζει ο Cross (2014). Οι καθημερινές αλληλεπιδράσεις σε όλη την παιδική ηλικία και την εφηβεία δημιουργούν μια κοινή ιστορία, η οποία μπορεί να δημιουργήσει μια ισχυρή αίσθηση συντροφικότητας με μοναδικές επιρροές στην ανάπτυξη των αδερφιών καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής (Diener, Anderson, Wright & Dunn, 2015).

Όπως έχουν υποστηρίξει και οι Carpendale & Lewis (2014), τα παιδιά κατασκευάζουν την κοινωνική τους γνώση μέσα από τις καθημερινές διαπροσωπικές τους αλληλεπιδράσεις. Το παιχνίδι, η έκθεση σε συγκρούσεις, αποτελούν σημαντικές ευκαιρίες για τα παιδιά, προκειμένου να προβληματιστούν και να συλλογιστούν σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα (Leach, Howe & DeHart, 2017). Οι συμπεριφορές που μαθαίνουν τα παιδιά με τα αδέρφια τους, ευνοούν τις αλληλεπιδράσεις τους με τους συμμαθητές και τους φίλους και προάγουν το σεβασμό

(Kim, McHale, Crouter & Osgood, 2007; Vogt Yuan, 2009). Οι βιωματικές εμπειρίες με τα αδέρφια προάγουν την κατανόηση των συναισθημάτων, των σκέψεων και των προθέσεων των άλλων (McHale, Updegraff & Whiteman, 2012). Ταυτόχρονα, μέσω των αδερφών αυξάνεται η ικανοποίηση που αντλούν από τις διαπροσωπικές τους σχέσεις (Rivers & Stoneman, 2003). Οι αδερφές και οι αδερφοί μπορούν να προάγουν τη θετική προσαρμογή, όταν μοντελοποιούν και ενισχύουν θετικές κοινωνικές συμπεριφορές χρησιμεύοντας ως πηγές κοινωνικής υποστήριξης (Kim et al., 2007). Η αδελφική σχέση μπορεί, επίσης, να δημιουργήσει μια θετική εικόνα για το κάθε παιδί ξεχωριστά, που θα το βοηθήσει στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του (Rivers & Stoneman, 2003; Vogt Yuan, 2009).

Συμπληρωματικά, αρκετοί ερευνητές διαπίστωσαν ότι η θετική αλληλεπίδραση ανάμεσα στα αδέρφια μπορεί να βελτιώσει τη ψυχική τους υγεία. Μπορεί να συμβάλλει με αρνητικό τρόπο στην εμφάνιση συμπτωμάτων κατάθλιψης (Richmond, Stocker, & Rienks, 2005; Vogt Yuan, 2009). Επιπρόσθετα, οι Buist, Deković & Prinzie, (2013) κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η μεγαλύτερη ζεστασιά ανάμεσα στα αδέρφια συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με λιγότερα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης. Επίσης, όταν τα αδέρφια αναφέρουν ζεστασιά μεταξύ τους, αυτό μπορεί να έχει ρυθμιστική επίδραση στις ενδεχόμενες αντιξοότητες (Gass, Jenkins & Dunn, 2007). Άλλοι ερευνητές υποστήριξαν ότι η στοργή ανάμεσα στα αδέρφια σχετίζεται με καλύτερο έλεγχο εαυτού και συναισθημάτων, με πιο ανεπτυγμένες κοινωνικές δεξιότητες, ενώ ανέφεραν πως σχετίζεται με αρνητικό τρόπο με τα προβλήματα εξωτερίκευσης (Harper, Padilla-Walker & Jensen, 2016; Padilla-Walker, Harper & Jensen, 2010; Kramer & Conger, 2009).

Αρκετά χρόνια μελέτης στον τομέα των σχέσεων αδελφών και της σημασίας τους έχουν αποφέρει αποτελέσματα που δηλώνουν ότι έχοντας τα αδέρφια μια θετική και υποστηρικτική σχέση είναι πιο πιθανό να έχουν ανώτερες γνωστικές ικανότητες, καλύτερη συναισθηματική έκφραση και κατανόηση, μεγαλύτερη κοινωνική νοημοσύνη, μεγαλύτερη ηθική επίγνωση και καλύτερη ψυχολογική ευεξία σε σύγκριση με παιδιά που δεν έχουν στενή αδελφική σχέση (Yelland & Daley, 2009; Milevsky, 2016). Αν τα αδέρφια έχουν θερμές σχέσεις μεταξύ τους τότε είναι περισσότερο πιθανό να συμβιβαστούν και να αναπτύξουν επικοινωνιακές στρατηγικές για να επιλύσουν τις συγκρούσεις μεταξύ τους (Recchia & Howe, 2009).

Οι θετικές σχέσεις αδελφών συσχετίζονται με αυξημένες πιθανότητες για μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, καλύτερες κοινωνικές δεξιότητες και σημαντικότερη γνωστική ανάπτυξη (Bush & Ehrenberg, 2003). Οι Coles (2018) και Howe et al. (2022) κατέληξαν πως η αδελφική αγάπη έχει θετική συσχέτιση με τη συναισθηματική σταθερότητα και ισορροπία απέναντι σε καταστάσεις στρες και άγχους. Ακόμα, τις περισσότερες φορές τα αδέρφια τείνουν συνήθως να συνεργάζονται μεταξύ τους και να βοηθούν το ένα το άλλο (Dirks et al., 2015).

Χαρακτηριστική μελέτη που καταδεικνύει πως ο οικογενειακός ρόλος είναι πολύ ισχυρός ακόμα και για την υγεία των παιδιών, είναι εκείνη των Puri, Vasthare & Munoli (2019), η οποία πραγματευόταν την ικανότητα του παιδιού να επιτύχει πρακτικές καλής στοματικής υγείας. Οι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η μητέρα είναι αυτή που διδάσκει στο παιδί να βουρτσίζει τα δόντια του, όμως η παρουσία των αδερφών παρέχει έναν οικείο χώρο για μάθηση και ανάπτυξη, καθώς και μια σταθερή πηγή καθοδήγησης και άμβλυνσης του φόβου (Puri, Vasthare & Munoli, 2019). Ταυτόχρονα, τα αδέρφια αποτελούν πρότυπο συμπεριφοράς για αποχή από επικίνδυνες συμπεριφορές, όπως είναι το κάπνισμα, η κατανάλωση αλκοόλ, παρά την πίεση των συνομηλίκων (Puri, Vasthare & Munoli, 2019).

Τα αδέρφια έχουν, επίσης, τη δυνατότητα να αποτελούν κίνδυνο για προβληματικές συμπεριφορές (Dirks et al., 2015; Harper, Padilla-Walker & Jensen, 2016). Οι αδελφικές σχέσεις μπορεί να είναι ανταγωνιστικές ή θερμές (Buist, Dekoníc & Prinzie, 2013). Όσο μεγαλύτερη είναι η συναισθηματική τους εμπλοκή τόσο περισσότερες είναι και οι πιθανότητες να δημιουργηθεί ένα κλίμα σύγκρουσης (Nadwana & Katoch, 2009; Finzi-Dottan & Cohen, 2010; Voorpostel, Van Der Lippe & Flap, 2012).

Έχει αποδειχθεί ότι οι συγκρούσεις και το αρνητικό κλίμα σε ζευγάρια αδελφών, στην παιδική ηλικία, συσχετίζονται θετικά με προβλήματα εσωτερίκευσης, όπως είναι το άγχος και η κατάθλιψη (Stocker, Burwell, & Briggs, 2002; Kim et al., 2007), καθώς και με τα προβλήματα εξωτερίκευσης και τη χρήση ουσιών (Feinberg, Solmeyer & McHale, 2012). Τα αποτελέσματα των Campione-Barr, Greer & Kruse (2013) στήριξαν την άποψη ότι η σύγκρουση ανάμεσα στα αδέρφια, κατά τη διάρκεια της εφηβείας τους, συσχετίστηκε με υψηλότερο επίπεδο άγχους και χαμηλότερη αυτοεκτίμηση ένα χρόνο αργότερα. Οι Tucker, Finkelhor, Turner & Shattuck (2013)

ανέφεραν ότι τα παιδιά, που είχαν βιώσει επιθετικότητα από τα αδέρφια τους τον περασμένο χρόνο, εκφράζουν μεγαλύτερη ψυχική δυσφορία. Ωστόσο, η ενδεχόμενη βελτίωση στις αδερφικές σχέσεις μετουσιώνει τη ποιότητα των σχέσεων από αρνητική σε θετική και συμβάλλει στη σημαντική μείωση των συμπτωμάτων κατάθλιψης στην ενήλικη ζωή (Richmond, Stocker & Rienks, 2005).

Η σύγκρουση μεταξύ των αδερφών έχει βρεθεί ότι είναι μία από τις πιο διαδεδομένες μορφές βίας στις οικογενειακές σχέσεις (Straus, Gelles & Steinmetz, 2003). Η σύγκρουση μεταξύ των αδερφών μπορεί να πάρει τη μορφή διαφωνιών, συναισθηματικής πίεσης, λεκτικών πειραγμάτων με προσβλητική χροιά, καυγάδων, αποκλεισμών από κοινές δραστηριότητες, ανταγωνισμού ή σωματικής επιθετικότητας (π.χ. κλοτσιές, χτυπήματα), που οδηγούν σε επιβλαβείς βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες επιπτώσεων στη μεταξύ τους σχέση, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την απομόνωση μεταξύ τους (Rinaldi & Howe, 1998; Kiselica & Morrill-Richards, 2007; Skinner & Kowalski, 2013; Stein, 2015).

Ερευνητικά ευρήματα υποστηρίζουν ότι ο ανταγωνισμός και η αντιπαλότητα εντός της αδελφικής σχέσης πηγάζουν από την ανάγκη τους για τη στοργή, την αγάπη και την προσοχή των γονέων τους ή για να κερδίσουν κάτι (Leung & Robson, 1991; Salmon & Hehman, 2015). Συμπληρωματικά, και οι Conger, Conger & Elder (2020) στην έρευνά τους προσπάθησαν να ερμηνεύσουν από που προέρχεται η εχθρότητα, που εμφανίζεται σε ένα οικογενειακό υποσύστημα. Συγκεκριμένα, βρήκαν πως οι συζυγικές συγκρούσεις είναι πιθανό να επεκταθούν και σε άλλα οικογενειακά υποσυστήματα, όπως μεταξύ των αδερφιών (Conger, Conger & Elder, 2020). Αυτά τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι τα αδέρφια μπορεί να μιμούνται το εχθρικό στυλ αλληλεπίδρασης των γονιών τους στις δικές τους αλληλεπιδράσεις υπονομεύοντας έτσι τη μεταξύ τους σχέση (Conger, Conger & Elder, 2020).

Το 78% των ερωτηθέντων της έρευνας των Skinner & Kowalski (2013) ανέφεραν ότι εκφοβίστηκαν από τον αδερφό τους και το 85% ανέφεραν ότι εκφοβίζουν τον αδελφό τους. Όταν ρωτήθηκαν πόσο συχνά τους επιτίθονταν τα αδέρφια τους, το 13% ανέφερε 2 έως 3 φορές το μήνα, το 17% περίπου μία φορά την εβδομάδα και το 15% πολλές φορές μέσα στην εβδομάδα (Skinner & Kowalski, 2013). Όσον αφορά τη συχνότητα που εκφοβίζαν τα αδέρφια τους, το 26% είπε 2 έως 3 φορές το μήνα, το 11% περίπου μία φορά την εβδομάδα και το 13% πολλές φορές

την εβδομάδα (Skinner & Kowalski, 2013). Επιπλέον, παρά το υψηλό ποσοστό εκφοβισμού στα αδέρφια, μόνο το 19% ανέφερε ότι φοβάται τον αδελφό του (Skinner & Kowalski, 2013). Επιπλέον, απαντώντας σε ερώτηση που ρωτούσε τους συμμετέχοντες πόσο στενή ήταν η σχέση τους με τον αδερφό τους μετά το συμβάν της σύγκρουσης, τόσο τα θύματα όσο και οι δράστες έδωσαν υψηλές βαθμολογίες εγγύτητας, οι οποίες δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους, ούτε διέφεραν σημαντικά από τις βαθμολογίες εγγύτητας πριν από το συμβάν του εκφοβισμού (Skinner & Kowalski, 2013). Ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα της παρούσας έρευνας είναι ότι τα αδέρφια αντιλαμβάνονται τις συγκρούσεις μεταξύ τους ως κάτι αναμενόμενο και κανονικό (Skinner & Kowalski, 2013).

Ωστόσο, το όφελος των συγκρούσεων, όπως είχαν υπογραμμίσει οι Foote & Holmes-Lonergan (2003), έγκειται στο ότι παρέχονται ευκαιρίες για την ανάπτυξη δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων, καθώς και άλλων γνωστικών και συναισθηματικών ικανοτήτων (π.χ. διαπραγμάτευση, ανοχή, υπομονή).

Πολύ ενδιαφέροντα είναι και τα συμπεράσματα που έχουν εξαχθεί αναφορικά με τη ταύτιση και τη διαφοροποίηση των αδελφών μεταξύ τους. Όταν υπάρχει ταύτιση τότε το κάθε παιδί επιθυμεί να μοιάσει στον αδελφό του, καθώς τον θαυμάζει (Whiteman, McHale & Crouter, 2007). Έτσι τα αδέλφια μοιάζουν μεταξύ τους (Whiteman & Christiansen, 2008; Whiteman, McHale & Crouter, 2007). Αυτό συμβαίνει τις περισσότερες φορές με τα αδέλφια, που έχουν το ίδιο φύλο ή κοντινή ηλικία (Whiteman, Becerra & Killoren, 2009). Στις περιπτώσεις όπου τα αδέλφια ταυτίζονται στις απόψεις τους, υπάρχουν πιο στενές σχέσεις μεταξύ τους και μια εικόνα προτύπου ανάμεσα τους (Whiteman & Christiansen, 2008; Whiteman, McHale & Crouter, 2007).

Ακόμα, τα αδέλφια επιθυμούν να είναι μοναδικοί άνθρωποι και χαρακτήρες (Vivona, 2007). Κάποια θέλουν να ακολουθήσουν μια ξεχωριστή πορεία κι ο στόχος τους είναι να διαφοροποιηθούν και να διαμορφώσουν τα δικά τους μοναδικά χαρακτηριστικά (Vivona, 2007). Έτσι, διατηρούν την αυτοεκτίμηση τους και αποφεύγουν τις συγκρίσεις μεταξύ τους (Whiteman, Becerra & Killoren, 2009). Η διαδικασία της ταύτισης μπορεί να υπάρχει με τη διαδικασία της διαφοροποίησης (Stach, 2007; Whiteman & Christiansen, 2008). Όταν όμως επιτελείται μία από τις δύο και μάλιστα σε ακραίο επίπεδο τότε μπορεί να δημιουργηθούν διάφορες

συγκρούσεις. Για αυτό το λόγο για να είναι όσο το δυνατόν καλύτερη η σχέση ανάμεσα στα αδέρφια απαιτείται να έχουν πιο ομαλές και πιο αρμονικές σχέσεις (Stach, 2007; Finzi-Dottan & Cohen, 2010).

Συνεπώς, πολλές έρευνες έδειξαν ότι η αλληλεπίδραση με τα αδέρφια μπορεί να λειτουργεί αφενός ως προστατευτικός παράγοντας για την ανάπτυξη και τη διατήρηση της συναισθηματικής ισορροπίας των παιδιών και αφετέρου ως παράγοντας κινδύνου για την ψυχική τους ευημερία και την εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς (Dirks et al., 2015). Άρα, όπως διέκριναν και οι Pike & Oliver (2017) υπάρχουν δύο ειδών αδελφικές σχέσεις, από τη μία μεριά οι θετικές και από την άλλη μεριά οι αρνητικές. Τα αδέρφια, επομένως, φαίνεται ότι βοηθούν το ένα το άλλο να αναπτύξουν περισσότερες γνωστικές αλλά και πνευματικές δεξιότητες, σε μικρότερο χρονικό διάστημα, σε σύγκριση με τα μοναχοπαίδια. Η αλληλεπίδραση και η συνύπαρξή τους είναι καθοριστική για την αναπτυξιακή τους πορεία (Puri, Vasthare & Munoli, 2019; Howe et al., 2022).

1.1. Παράγοντες που επηρεάζουν την αδελφική σχέση

Υπάρχουν αρκετοί παράγοντες που φαίνεται ότι μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αδελφικής σχέσης (Stonemann, 2005). Ανάμεσα στους πιο σημαντικούς παράγοντες, όπως αποδεικνύει η βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι το φύλο των παιδιών, ο αριθμός των αδελφών, η διαφορά ηλικίας, η δομή της κάθε οικογένειας, η ιδιοσυγκρασία των παιδιών και η σειρά γέννησης (Solmeyer, McHale & Crouter, 2014; Chen, Zhao, Han, Wang, Wu, Yue & Wu, 2017). Στις ακόλουθες υποενότητες θα αναλυθούν εκτενέστερα.

1.1.1. Η επίδραση του φύλου

Υπάρχει πλήθος μελετών που εξέτασε ζευγάρια αδερφιών τόσο του ίδιου φύλου όσο και μεικτού φύλου προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα γύρω από την αδελφική σχέση και την προσωπικότητά τους μετέπειτα.

Οι Eriksen & Gerstel (2002) υποστήριξαν ότι τα αδέρφια του ίδιου φύλου είναι πιο υποστηρικτικά μεταξύ τους, επειδή είναι συναισθηματικά πιο κοντά, συγκριτικά με τα ζευγάρια αδερφών μεικτού φύλου. Ακόμη, στο έργο τους αναφέρουν πως οι αδερφές προσφέρουν περισσότερο τόσο υλικά όσο και συναισθηματικά στα αδέρφια τους, σε σχέση με τους αδερφούς (Eriksen & Gerstel, 2002). Οι Puri, Vasthare & Munoli (2019) σε πρόσφατη μελέτη τους κατέληξαν αντίστοιχα πως δυάδες αδερφών του ίδιου φύλου έχουν μια πιο υποστηρικτική σχέση, με μέγιστη τις αδερφές που μεγάλωναν σε ένα περιβάλλον ευνοϊκό για αμοιβαία προσωπική ανάπτυξη και υγιή ανταγωνισμό.

Μερικές ενδιαφέρουσες διαφορές των φύλων προέκυψαν από τη μελέτη των Van Volkom, Machiz & Reich (2011). Πιο συγκεκριμένα, τα κορίτσια φάνηκε να είναι πιο πιθανό να έχουν περισσότερο φιλικές σχέσεις με το αδερφάκι τους, παρά τα αγόρια (Van Volkom, Machiz & Reich, 2011). Στον ερχομό μιας δύσκολης κατάστασης, οι αδερφές ήταν πιο πιθανό να στραφούν για στήριξη και βοήθεια στα αδέρφια τους, από ότι οι αδερφοί τους (Van Volkom, Machiz & Reich, 2011). Επίσης, οι γυναίκες συμμετέχουσες στην έρευνα ήταν πιο πιθανό, από τους άνδρες συμμετέχοντες να συγκρίνουν τον εαυτό τους με το αδελφάκι τους, που ήταν πιο κοντά σε ηλικία με εκείνες, ανεξάρτητα από το φύλο του (Van Volkom, Machiz & Reich, 2011). Τα αδέρφια αρσενικού φύλου ήταν πιο πιθανό να συγκρίνουν τους εαυτούς τους με τρίτο αδερφό παρά με κάποια αδερφή τους (Van Volkom, Machiz & Reich, 2011).

Τις περισσότερες φορές όταν τα αδέρφια έχουν το ίδιο φύλο κι είναι κοντά ηλικιακά τείνουν να ανταγωνίζονται περισσότερο μεταξύ τους προκειμένου να κερδίσουν την προσοχή των γονιών τους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εντάσεις και να αυξάνονται οι συγκρούσεις μεταξύ των αδερφιών (Solmeyer, McHale & Crouter, 2014). Ωστόσο, τα αδέρφια του ίδιου φύλου βρέθηκε πως είχαν περισσότερες πιθανότητες να δημιουργήσουν αρμονικές σχέσεις με τη μητέρα τους (Van IJzendoorn, Moran, Belsky, Pederson, Bakermans-Kranenburg & Kneppers, 2000). Στο 68% των ζευγαριών αδερφών όμοιου φύλου, ο δεσμός προσκόλλησής τους ήταν ασφαλής με τη μητέρα τους (Van IJzendoorn et al., 2000).

Αναλυτικότερα, η εργασία των Golsteyn & Magnée (2020) μελετά τις επιπτώσεις του φύλου του δεύτερου αδερφού στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του

πρωτότοκου παιδιού. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι τα αγόρια ήταν πιο ευχάριστα και τερπνά, εάν το επόμενο αδερφάκι τους ήταν κορίτσι, παρά εάν ήταν αγόρι (Golsteyn & Magnée, 2020). Βρήκαν πως αυτό το αποτέλεσμα ίσχυε τόσο στην ηλικία των 10 ετών όσο και στην ηλικία των 16 ετών των συμμετεχόντων τους (Golsteyn & Magnée, 2020).

Οι Brunello & De Paola (2013) πίστευαν πως η σύνθεση του φύλου των αδελφών στην οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη πολύτιμων μη γνωστικών δεξιοτήτων και έτσι οργάνωσαν τη μελέτη τους. Κατέληξαν στο συμπέρασμα πως τα παιδιά 15 ετών, που είχαν μόνο αδερφές, είχαν σημαντικά αυξημένες πιθανότητες να αναλάβουν θέσεις ηγετικών ρόλων στο σχολείο τους (Brunello & De Paola, 2013). Υπέθεσαν ότι, όσο λιγότερο εκτίθεται κανείς σε στερεότυπες συμπεριφορές φύλων, τόσες περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν να μην ακολουθήσουν παραδοσιακούς ρόλους σχετικών με το φύλο και έτσι φάνηκε, επίσης, πως τα κορίτσια που έχουν μόνο αδερφές, είναι πιο πρόθυμες να αναλάβουν ηγετικές θέσεις στο σχολείο τους (Brunello & De Paola, 2013). Εάν υποθέσει κανείς πως η ηγεσία είναι ανδρικό χαρακτηριστικό προσωπικότητας, τότε θα είναι πιο πιθανό να ασκήσουν αυτό το προνόμιο τα αγόρια σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχολικά τους χρόνια (Brunello & De Paola, 2013).

Οι πιο συχνές επαφές και η επικοινωνία ανάμεσα στα αδέλφια διαπιστώθηκε ότι επιδιώκεται περισσότερο από τα κορίτσια σε σύγκριση με τα αγόρια (Lee, Mancini & Maxwell, 1990). Με αυτό τον τρόπο μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως τα κορίτσια τείνουν να δημιουργήσουν πιο στενές σχέσεις μεταξύ τους σε σύγκριση με τα αγόρια. Αυτές οι σχέσεις επηρεάζουν την ψυχική υγεία των ατόμων καθώς επίσης και την ικανοποίηση τους από τη ζωή (Vogt Yuan, 2009 Voorpostel, Van Der Lippe & Flap, 2012). Από την άλλη πλευρά, οι Derkman, Engels, Kuntsche, Vorst & Scholte (2011) διαπίστωσαν ότι δεν διαφοροποιείται πρακτικά η ποιότητα της αδελφικής σχέσης ανάλογα με το φύλο.

Οι Cyron, Schwerdt & Viarengo (2017) διαπίστωσαν πως το να έχει κανείς μια αδελφή έχει θετικό αντίκτυπο στις επιδόσεις των παιδιών στα μαθηματικά, στην ανάγνωση και στον αυτοέλεγχο των αγοριών κατά την είσοδό τους στο νηπιαγωγείο. Αντίθετα, η εκπαιδευτική πρόοδος των κοριτσιών δεν επηρεάζεται από το φύλο των αδελφών τους (Cyron, Schwerdt & Viarengo, 2017). Επιπλέον, ενώ η

ύπαρξη μιας αδερφής είναι ευεργετική για τη σχολική ετοιμότητα των αγοριών, το αποτέλεσμα φαίνεται να εξαφανίζεται γρήγορα και συγκεκριμένα μέχρι το τέλος της πρώτης δημοτικού (Cyron, Schwerdt & Viarengo, 2017). Οι ερευνητές υπέθεσαν ότι αυτό μπορεί να εξηγηθεί λόγω του ότι μετά την είσοδο στο σχολείο, οι συμμαθητές και οι φίλοι ασκούν σημαντική επιρροή και έτσι αντικαθιστούν γρήγορα τα αδέρφια (Cyron, Schwerdt & Viarengo, 2017).

Οι Anelli & Peri (2015) στο έργο τους ανέλυσαν εάν το φύλο των αδερφών επηρεάζει την επιλογή της ακαδημαϊκής καριέρας των παιδιών στο πανεπιστήμιο. Διαπίστωσαν ότι τα ζευγάρια αδερφιών μεικτού φύλου συνδέονται με μια ισχυρότερη στερεοτυπική εξειδίκευση των ανδρών βάσει φύλου, δηλαδή τα αρσενικά αδέρφια, που έχουν τουλάχιστον μια αδερφή, φοίτησαν σε σχολές Οικονομικών, Διοίκησης επιχειρήσεων, Ιατρικής και Μηχανολογίας, σε σχέση με τα ζευγάρια αδερφιών που αποτελούνταν από αδέρφια αρσενικού φύλου (Anelli & Peri, 2015). Το αποτέλεσμα είναι ασθενέστερο και όχι σημαντικό για τις γυναίκες (Anelli & Peri, 2015).

1.1.2. Ο αριθμός των αδελφών

Σε αυτή την υποενότητα θα γίνει αναφορά κυρίως για τις σχέσεις ανάμεσα στα ενήλικα αδέρφια υπό το πρίσμα του αριθμού των αδερφιών που υπάρχουν μέσα στην οικογένεια. Το ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από το οικογενειακό μέγεθος προήλθε πρώτα από το χώρο των κοινωνικών επιστημών (Hare, Blumberg, Davies, & Kent, 1994).

Οι Bobbitt-Zeher & Downey (2013) στη μελέτη τους υποστήριξαν πως ο μεγάλος αριθμός αδερφιών μπορεί να αυξήσει τον αριθμό των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, αλλά δεν προάγει απαραίτητα πρόσθετες κοινωνικές δεξιότητες. Υποστηρίζεται πως και ένα μόνο αδερφάκι είναι αρκετό για να ευνοήσει κοινωνικά και πνευματικά το ένα το άλλο (Downey & Condrion, 2004). Η αδελφική σχέση και η στενότητα της έχει αποδειχθεί και από τους Modry-Mandell, Gamble & Taylor (2007) πως επιδρά θετικά στην ομαλή προσαρμογή των παιδιών στο σχολείο.

Αναφορικά με το κομμάτι της μόρφωσης ο Blake (1989) βρήκε πως η εκπαιδευτική επιτυχία σχετίζεται αρνητικά, και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό με τον αριθμό των αδερφών. Η ανάλυση πολλών μελετών καταδεικνύει ότι τα άτομα από μικρές οικογένειες λαμβάνουν ουσιαστικά περισσότερες μορφωτικές ευκαιρίες από τις πολύτεχνες οικογένειες. Επιπλέον, πολλά παιδιά από πολυμελής οικογένειες δεν συνεχίζουν τη φοίτηση στο πανεπιστήμιο, ως συνέπεια του υψηλού κόστους σπουδών. Αντίστοιχα, οι Puri, Vasthare & Munoli (2019) υποστήριξαν πως όσο ο αριθμός των παιδιών αυξάνεται στην οικογένεια, τόσο περισσότερο επηρεάζεται η ποιότητα της υγειονομικής περίθαλψης που διατίθεται σε κάθε παιδί ξεχωριστά λόγω της σημαντικής οικονομικής επένδυσης που απαιτείται.

Ένα ακόμη βασικό συμπέρασμα της έρευνας γύρω από αυτό το θέμα είναι πως στις οικογένειες με πολλά μέλη, οι γονείς τείνουν να υιοθετούν περισσότερο το αυταρχικό στυλ διαπαιδαγώγησης (Kidwell, 1981). Σύμφωνα με αυτό, τα παιδιά οφείλουν να ακολουθούν τους αυστηρούς κανόνες των γονέων και η αδυναμία τήρησης αυτών, συνήθως τα οδηγεί στην τιμωρία (Baumrind, 2012; Yaffe, 2020). Ο μεγαλύτερος αριθμός παιδιών αυξάνει τις γονικές απογοητεύσεις λόγω των πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων εντός του οικογενειακού συστήματος, των αυξημένων αναγκών του νοικοκυριού και των καθημερινών πιέσεων που έχει η οικογενειακή ζωή. Τέτοιες απογοητεύσεις και πιέσεις μπορεί να οδηγήσουν σε περισσότερες αυταρχικές προσπάθειες ελέγχου της συμπεριφοράς των παιδιών (Elder Jr & Bowerman, 1963). Ακόμη, όσο αυξάνονται τα μέλη της οικογένειας ο χρόνος των γονέων μειώνεται, τα επίπεδα της ενέργειάς τους είναι πιο περιορισμένα, όπως περιορισμένη είναι και η υπομονή τους (Kidwell, 1981). Όλα αυτά μειώνουν σημαντικά τις πιθανότητες να προσεγγίσουν τα παιδιά τους με περισσότερη υποστήριξη και τρυφερότητα (Kidwell, 1981). Ενδιαφέρον είναι το συμπέρασμα του Yaffe (2020) πάνω στα στυλ ανατροφής των παιδιών, ότι οι πατέρες αναμένεται να είναι πιο ελεγκτικοί, καταναγκαστικοί και πιο σκληροί, με λιγότερο γονικό ενδιαφέρον συγκριτικά με τις μητέρες.

Οι Gorostiaga, Aliri, Balluerka & Lameirinhas (2019) είχαν σαν κύριο στόχο της μελέτης του την εξέταση της συσχέτισης των πρακτικών διαπαιδαγώγησης των γονέων με ορισμένα προβλήματα εσωτερίκευσης στα παιδιά τους που διανύουν την περίοδο της εφηβείας. Οι αναλύσεις τους δείχνουν ότι ο αυτοκτονικός ιδεασμός

συνδέεται θετικά με τον σκληρό ψυχολογικό έλεγχο. Όσον αφορά την κατάθλιψη και το άγχος, τα αποτελέσματά τους πάλι βρήκαν θετική συσχέτιση με το αυταρχικό στυλ ανατροφής.

Τους Lee, Mancini & Maxwell (1990) τους ενδιέφερε ιδιαίτερα η σχέση της ανεξάρτητης μεταβλητής του αριθμού των αδερφιών και ήθελαν να εξετάσουν εάν σχετίζεται με τα κίνητρα των αδερφιών για επαφή με τα αδέρφια τους στην ενήλικη ζωή. Οι ερευνητές περίμεναν ότι η αδελφική επαφή θα ήταν μεγαλύτερη, όταν η ομάδα των αδελφών ήταν μεγαλύτερη (Lee, Mancini & Maxwell, 1990). Ωστόσο, οι στατιστικές τους αναλύσεις έδειξαν πως ο αριθμός των αδερφών συνδέθηκε αρνητικά με την επιθυμία των συμμετεχόντων για επαφή με τα αδέρφια τους (Lee, Mancini & Maxwell, 1990). Τα άτομα που ανέφεραν μεγαλύτερη αλληλεπίδραση και πιο τακτικές επαφές ένιωθαν μεγαλύτερη συναισθηματική εγγύτητα, ήταν περισσότερο ανήσυχοι για την ευημερία των αδερφιών τους και προέρχονταν από οικογένειες με λιγότερα αδέρφια. Συνεπώς, ενώ μπορεί να φανταστεί κανείς ότι η ύπαρξη μεγαλύτερου αριθμού αδερφών θα επηρεάζει την αίσθηση του καθήκοντος να περνάμε χρόνο μαζί, προφανώς και δεν υπάρχει κανένας κανόνας, ο οποίος να καθορίζει τη συχνότητα της επαφής με τα αδέρφια (Lee, Mancini & Maxwell, 1990).

Σε κάτι ακόμη, που φαίνεται να βοηθά σημαντικά ο μεγάλος αριθμός των αδερφιών, έχει να κάνει με την αντίληψη ότι οι αδελφικές σχέσεις γίνονται όλο και πιο σημαντικές για τη σταθερότητα του γάμου των ατόμων μετέπειτα (Merry, Bobbitt-Zeher & Downey, 2020). Με άλλα λόγια, οι Merry, Bobbitt-Zeher & Downey (2020) βρήκαν πως κάθε επιπλέον αδερφάκι φαίνεται να παρέχει πρόσθετη προστασία για το ενδεχόμενο διαζύγιο κάποιου αδερφού στην ενήλικη ζωή. Ίσως η διαπροσωπική δυναμική που αναπτύσσεται στα σπίτια με πολλά αδέρφια να ευνοεί την ανάπτυξη δεξιοτήτων χρήσιμων για τις σχέσεις και απαραίτητων για τη διατήρηση μακροχρόνιων σχέσεων (Merry, Bobbitt-Zeher & Downey, 2020).

1.1.3. Η σειρά γέννησης των αδελφών

Η σειρά γέννησης των αδελφών θα μπορούσε να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στη ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα τους (Fukuya, Fujiwara, Isumi & Ochi, 2021; Bleske-Rechek & Kelley, 2014). Στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας βρέθηκαν

διαφορετικές επιπτώσεις της σειράς γέννησης στην ψυχική υγεία των παιδιών, τόσο για θετικές όσο και για αρνητικές πλευρές (Fukuya et al., 2021).

Οι Fukuya et al. (2021) ασχολήθηκαν με το να εξετάσουν εάν υφίσταται σχέση μεταξύ της σειράς γέννησης και της ψυχικής υγείας των παιδιών. Η έρευνά τους συμπεριέλαβε παιδιά ηλικίας 9-10 ετών και τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι τα τελευταία σε σειρά γέννησης αδέρφια είχαν λιγότερες πιθανότητες να εκδηλώσουν προβλήματα ψυχικής υγείας, ήταν πιο πιθανό να υιοθετήσουν προκοινωνικές συμπεριφορές και είχαν υψηλότερα ποσοστά ψυχικής ανθεκτικότητας (Fukuya et al., 2021). Αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η παρουσία μεγαλύτερων αδελφών μπορεί να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στον μετριασμό του κινδύνου προβλημάτων ψυχικής υγείας στα παιδιά (Fukuya et al., 2021). Γενικότερα, υποστηρίζεται ότι τα τελευταία παιδιά μιας οικογένειας κατέχουν πλεονεκτική θέση από τη φύση τους (Fukuya et al., 2021). Αρχικά, οι αλληλεπιδράσεις με τα μεγαλύτερα αδέρφια, τους παρέχουν ευκαιρίες εξάσκησης για την ανάπτυξη πλήθους κοινωνικών και συναισθηματικών ικανοτήτων, οι οποίες δρουν ως προστατευτικοί παράγοντες για την ψυχική υγεία και τα προβλήματα σχέσεων με συνομηλίκους (Stormshak, Bellanti & Bierman, 1996; Slaughter, Imuta, Peterson & Henry, 2015). Επιπρόσθετα, τα μεγαλύτερα αδέρφια μπορεί να διαδραματίσουν συμπληρωματικό ρόλο στη φροντίδα των μικρότερων (Fukuya et al., 2021). Αυτό παρέχει μια αίσθηση ασφάλειας και άνεσης στα μικρότερα αδέρφια, γεγονός που μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη προβλημάτων ψυχικής υγείας (Jenkins, 1992; Teti & Ablard, 1989). Ακόμη, ένας άλλος λόγος για τον οποίο φαίνεται ότι τα τελευταία παιδιά σε μία οικογένεια απολαμβάνουν μια ευνοϊκότερη θέση, έχει να κάνει με τη διαφορετική μεταχείριση των γονέων, η οποία σχετίζεται με την εκδήλωση συναισθημάτων ζήλιας στα άλλα αδέρφια (Loeser, Whiteman & McHale, 2016), με προβλήματα συμπεριφοράς (Meunier, Roskam, Stievenart, De Moortele, Browne & Wade, 2012), συναισθηματικά προβλήματα (Shanahan, McHale, Crouter & Osgood, 2008) και χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης (Feinberg, Neiderhiser, Simmens, Reiss & Hetherington, 2000).

Επιπλέον, άλλες έρευνες ανέφεραν ότι τα παιδιά που γεννιούνται τελευταία, καθώς και τα μοναχοπαιδιά είναι πιο ευτυχισμένα από τα πρωτότοκα και τα μεσαία παιδιά (Park & Peterson, 2006). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα ότι τα παιδιά,

που γεννιούνται αργότερα και είναι γενικά αυτά που τα φροντίζουν όλοι, είναι περισσότερο εγωκεντρικά (Zheng, Ren, Wu & Jiang, 2022).

Τα πρωτότοκα αδέρφια συσχετίστηκαν με περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς στην μελέτη των Fukuya et al., (2021). Μία πιθανή εξήγηση έχει να κάνει με το ότι τα μεγαλύτερα αδέρφια, μετά την επακόλουθη γέννηση των αδελφών τους, μπορεί να βιώσουν λιγότερη γονική προσοχή και πιο περιορισμένες αλληλεπιδράσεις με τους γονείς (McHale, Updegraff & Whiteman, 2012). Επίσης, τα προβλήματα συμπεριφοράς των πρωτότοκων μπορεί να θεωρηθούν ως απάντηση απέναντι στο άγχος που τους δημιουργείται από την αλλαγή του οικείου τους περιβάλλοντος (Lawson & Mace, 2010). Όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, οι γονείς μπορεί να μεταβάλλουν τις πρακτικές ανατροφής των παιδιών και έτσι, η διαφορετική μεταχείριση των γονέων μπορεί να προκαλέσει στα πρωτότοκα συναισθηματική δυσφορία, παρορμητικότητα και χαμηλότερη ανοχή στη ματαιώση (Volling, 2012). Επιπλέον, οι γονείς μπορεί να απαιτούν από τα πρωτότοκα να αποτελούν πρότυπο για τα μικρότερα αδέρφια τους, κατά συνέπεια, εκείνα μπορεί να αισθάνονται περισσότερες ευθύνες και συναισθηματική πίεση (Baskett, 1985). Ως εκ τούτου, τα πρωτότοκα μπορεί να είναι πιο πιθανό να αισθάνονται μεγαλύτερη συναισθηματική δυσφορία από τα μικρότερα αδέρφια και να έχουν αυξημένο κίνδυνο προβλημάτων συμπεριφοράς (Fukuya et al., 2021). Αντίστοιχα, ήταν και τα ευρήματά των Lawson & Mace (2010) για τα πρωτότοκα αδέρφια.

Συμπληρωματικά, έχει βρεθεί πως τα πρωτότοκα αδέλφια τείνουν να έχουν τις ίδιες αξίες και να ακολουθούν την παράδοση της οικογένειας (Ζερβάνος, 2009). Τις περισσότερες φορές αντιγράφουν τη συμπεριφορά των γονιών τους και κάνουν μεγαλύτερες προσπάθειες ώστε να ανταποκριθούν στις προσδοκίες τους (Ζερβάνος, 2009). Ακόμα πολλές φορές αντιμετωπίζουν τα μικρότερα αδέλφια τους, σαν να ήταν εκείνα οι γονείς τους (Ζερβάνος, 2009). Σε κάτι αντίστοιχο κατέληξαν και οι Zheng και οι συνεργάτες (2022), διότι υποστήριξαν στη μελέτη τους πως τα παιδιά που γεννιούνται νωρίτερα είναι πιο πιθανό να εκδηλώνουν προκοινωνικές συμπεριφορές στα αδέρφια τους και σε τρίτους. Οι Finzi-Dottan & Cohen (2010) και οι Whiteman, Solmeyer & McHale (2015) διαπίστωσαν ότι στα μεγαλύτερα αδέλφια υπάρχουν περισσότερες συγκρούσεις και χαμηλότερα επίπεδα εγγύτητας και θαλπωρής, συγκριτικά με τα μικρότερα. Οι Buhrmester & Furman (1990), υποστηρίζουν πως τα

μικρότερα αδέρφια σε σύγκριση με τα μεγαλύτερα αντιλαμβάνονται πως ο βαθμός των συγκρούσεων, που υφίσταται μεταξύ τους με την πάροδο των ετών μειώνεται.

Επιπλέον, οι Fukuya et al. (2021) διαπίστωσαν ότι τα μεσαία αδέρφια ήταν λιγότερο ευτυχισμένα. Ενδεχομένως, αυτό να οφείλεται στο ότι έχουν έλλειψη μοναδικότητας στην οικογένεια και δεν έχουν επαρκείς λόγους για να απολαύσουν μεγαλύτερα επίπεδα γονικής προσοχής και αναγνώρισης, σε σύγκριση με τα πρωτότοκα και τα τελευταία αδέρφια τους (Kidwell, 1982). Επιπλέον, μια προηγούμενη μελέτη έδειξε ότι τα μεσαία αδέρφια είναι λιγότερο κοντά με τους γονείς τους (Salmon & Daly, 1998; Pollet & Nettle, 2009) και εκφράζουν πιο θετικές απόψεις για τους φίλους τους, παρά για τα μέλη της οικογένειάς τους (Salmon, 2003). Αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η παρουσία τόσο μεγαλύτερων όσο και μικρότερων αδερφών μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα λύπης στα μεσαία αδέρφια και έτσι αυτό να επηρεάσει μετέπειτα τις πεποιθήσεις τους ως προς την οικογένεια και τις συντροφικές τους σχέσεις στην εφηβεία και την ενήλικη ζωή (Fukuya et al., 2021). Ωστόσο, μετά την ενηλικίωση, που τα αδέρφια διατηρούν χωριστά νοικοκυριά, ο ανταγωνισμός μειώνεται και έτσι, έχουν την ευκαιρία να επενδύσουν περισσότερο στην αποκατάσταση και στην ενίσχυση των οικογενειακών τους σχέσεων (Pollet & Nettle, 2009).

Άλλες έρευνες έχουν δείξει πως τα δευτερότοκα παιδιά αντιλαμβάνονται την αδελφική σχέση λιγότερο αρνητικά σε σχέση με τα πρωτότοκα (Whiteman, Solmeyer, & McHale, 2015), ενώ υποστηρίζουν μάλιστα ότι η σχέση χαρακτηρίζεται από περισσότερη θαλπωρή και λιγότερη σύγκρουση (Buhrmester & Furman, 1990).

Αναφορικά με την αυτοεκτίμηση, τα πρωτότοκα και τα μοναχοπαίδια τείνουν να έχουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση από τα παιδιά που γεννήθηκαν μεταγενέστερα (Gates, Lineberger, Crockett & Hubbard, 1988; Falbo, 1981). Επιπλέον, μια άλλη μελέτη ανέφερε ότι τα μεσαία αδέρφια έχουν σημαντικά χαμηλότερη αυτοεκτίμηση, συγκριτικά με τα πρωτότοκα και τα τελευταία παιδιά της οικογένειας (Kidwell, 1982). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι αυτές οι μελέτες διεξήχθησαν πριν από περισσότερες από τρεις δεκαετίες, γεγονός που σημαίνει ότι πρέπει να δούμε τα αποτελέσματα με κριτική ματιά, καθώς τα δεδομένα μπορεί να έχουν αλλάξει πλέον.

Ο Voorpostel (2007) έδειξε ότι οι αδελφικές σχέσεις στα ενήλικα αδέλφια παρουσιάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό συγκρούσεις καθώς δεν υπάρχει τόση εγγύτητα πλέον μεταξύ τους. Τα μεγαλύτερα αδέλφια τείνουν να παρέχουν στα μικρότερα μεγάλο αριθμό συμβουλών και στήριξης (Voorpostel & Van Der Lippe, 2007; Voorpostel, Van Der Lippe, Dykstra & Flap, 2007). Η έρευνα των Voorpostel & Schans (2011) έδειξε ότι τα αδέλφια κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους λαμβάνουν πολύ λιγότερη υποστήριξη από τα πιο μικρά αδέλφια τους ενώ οι Rittenour, Myers & Brann (2007) ισχυρίστηκαν ότι τα πιο μεγάλα αδέλφια είναι πιο αφοσιωμένα στις αδελφικές τους σχέσεις.

1.1.4. Η διαφορά ηλικίας

Ένας ακόμα παράγοντας που φαίνεται ότι επηρεάζει σε πολύ σημαντικό βαθμό την αδελφική σχέση είναι η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα παιδιά. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 οι έρευνες των Minnett, Vandell & Santrock (1983) και Kidwell (1981) έδειξαν ότι η μικρότερη ηλικιακή διαφορά ανάμεσα σε αδέλφια, σχετίζεται με την εμφάνιση της επιθετικότητας. Από την άλλη πλευρά, όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικιακή διαφορά τόσο πιο έντονα είναι τα επίπεδα στοργής ανάμεσα στα αδέλφια, κι ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας (Dunn and Munn, 1986).

Η πρόσφατη μελέτη των Xiao, Qin, Zhu & Jin (2023) τους επιβεβαιώνει ακόμη και σήμερα. Αντίστοιχα, οι ανωτέρω ερευνητές κατέληξαν πως η μικρότερη διαφορά ηλικίας είναι ένας από τους παράγοντες που επηρεάζουν τη σύγκρουση μεταξύ αδελφών. Στο ίδιο μήκος κύματος οι Sulloway & Zweigenhaft (2010) έδειξαν ότι το χάσμα ηλικίας επηρεάζει την έκταση του ανταγωνισμού μεταξύ των αδελφών. Το ίδιο, οι Zheng et al. (2022) υπογράμμισαν πως η μικρή διαφορά ηλικίας εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των αδελφών για τους οικογενειακούς πόρους και τον χρόνο των γονιών. Σε αυτές τις περιπτώσεις, παρατηρούνται λιγότερες προκοινωνικές συμπεριφορές στις αλληλεπιδράσεις τους (Zheng et al., 2022). Αντίθετα, η μεγαλύτερη διαφορά ηλικίας μειώνει την αντιπαλότητα μεταξύ των αδελφών και αυξάνει τις πιθανότητες φροντίδας μεταξύ τους (Zheng et al., 2022).

Συγκεκριμένα, οι Xiao et al. (2023) βρήκαν πως τα πρωτότοκα παιδιά προσχολικής ηλικίας, που τους χώριζε διαφορά ηλικίας άνω των τριών ετών με τα

αδέρφια τους είχαν λιγότερα κοινά θέματα συζήτησης και λιγότερες ευκαιρίες επικοινωνίας μεταξύ τους, λόγω του μεγάλου ηλικιακού χάσματος. Ταυτόχρονα, ως ένα βαθμό αυτό βοηθούσε στο να αποφεύγονται οι συγκρούσεις μεταξύ των αδελφών, άρα να υπάρχει ένα περισσότερο αρμονικό κλίμα στην οικογένεια (Xiao et al., 2023). Έτσι, όταν η διαφορά ηλικίας είναι μεγάλη, τα αδέρφια μπορεί να έχουν λιγότερους ανταγωνισμούς για τους πόρους της οικογένειας και να είναι πιο εύκολο για τους γονείς να κατανέμουν ορθά το χρόνο και τη προσοχή τους (De Haan, 2010). Επιπλέον, είναι πολύ πιο πιθανό για τα μεγαλύτερα αδέρφια να υποστηρίξουν το μικρότερο αδερφάκι τους, όταν η διαφορά ηλικίας είναι μεγαλύτερη (Dunn & Munn, 1986). Αντίστοιχα και τα αδέρφια που γεννιούνται αργότερα μπορεί να εκδηλώσουν πιο εύκολα στοργή για τα μεγαλύτερα αδέρφια τους (Dunn & Munn, 1986). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα, πως τα αδέρφια που είχαν διαφορά πάνω από έξι έτη μεταξύ τους, έτειναν να συμπεριφέρονται σαν να ήταν μοναχοπαίδια (Ζερβάνος, 2009).

Από την άλλη μεριά, στη μελέτη των Xiao et al. (2023) τα πρωτότοκα παιδιά προσχολικής ηλικίας, με των οποίων τα αδέρφια τους χώριζε διαφορά ηλικίας μικρότερη των τριών ετών, μοιράζονταν περισσότερο όμοια αναπτυξιακά ορόσημα, με απόρροια η αυξανόμενη αδελφική αλληλεπίδραση να επιφέρει αύξηση των αντιπαλοτήτων και των συγκρούσεων. Η μικρότερη διαφορά ηλικίας αντικατοπτρίζει ότι τα αδέρφια ανταγωνίζονται πιο σκληρά για την προσοχή των γονέων τους και σαφώς έχουν περισσότερες φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες όσο πιο μικρά σε ηλικία είναι (Badger & Reddy, 2009). Τα μεγαλύτερα αδέρφια είναι λιγότερο πιθανό να φροντίσουν τα μικρότερα αδέρφια υπό τις συνθήκες μικρότερης διαφοράς ηλικίας (De Haan, 2010).

Ενδιαφέρουσα είναι η παραδοχή του Phillips (1999), ο οποίος υποστήριξε πως είναι πιθανό τα αδέρφια που βρίσκονται σε κοντινή ηλικιακή απόσταση, να απολαμβάνουν μειωμένα επίπεδα προσοχής και διαπροσωπικών αλληλεπιδράσεων με τους γονείς τους, πράγμα που επηρεάζει τη γνωστική ανάπτυξη των μικρών παιδιών. Δεν ισχύει, όμως, το ίδιο όταν υφίσταται αμβλεία ηλικιακή διαφορά. Συνεπώς, όταν τα αδέρφια είναι κοντά σε ηλικία, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα σύγκρουσης και επίσης, όσο μικρότερη είναι η διαφορά ηλικίας, σχετίζεται με περισσότερα προβλήματα εξωτερίκευσης (Buist, Deković & Prinzie, 2013; Xiao et al., 2023).

Ωστόσο, η επίδραση της διαφοράς ηλικίας μεταξύ των αδελφών τείνει να μειώνεται καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν (Xiao et al., 2023; Van Volkom, Machiz & Reich, 2011).

1.1.5. Η δυναμική και η δομή της οικογένειας

Η δυναμική και η δομή της κάθε οικογένειας μπορούν να διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη των αδερφικών τους σχέσεων, για αυτό και συγκαταλέγονται στους παράγοντες που την επηρεάζουν.

Ο Dunn (2002) στο έργο του συζητά τους κινδύνους που ελλοχεύουν για τα υιοθετημένα παιδιά, στους οποίους περιλαμβάνονται ο αυξημένες οικογενειακές συγκρούσεις, οικονομικό και κοινωνικό στρες. Επίσης, το να είναι κάποιος μέλος μιας θετικής οικογένειας σχετιζόταν με περισσότερα προβλήματα εξωτερικευσης κατά τη διάρκεια της εφηβικής του ηλικίας (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). Οι αδελφικές σχέσεις στα ετεροθαλή αδέρφια, όπως υποστήριξε ο Anderson (1999), μοιάζουν με το δεσμό που έχουν τα βιολογικά αδέρφια μεταξύ τους.

Όσον αφορά τον αντίκτυπο που έχει το διαζύγιο στη σχέση των αδελφών, οι μελέτες έχουν δείξει προσωρινή άνοδο των συγκρούσεων και μετέπειτα σύνδεση με αυξημένα ποσοστά αδελφικής εγγύτητας (Bush & Ehrenberg, 2003). Η ηλικία των αδελφών, κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, επηρεάζει τις αδερφικές σχέσεις (Wojciak & Gamboni, 2020). Πιο ειδικά, έχει βρεθεί ότι τα παιδιά, που βίωσαν τους γονείς τους να χωρίζουν στην εφηβεία, έτρεφαν περισσότερα αρνητικά συναισθήματα για τον αδερφό τους, συγκριτικά με τα παιδιά που βίωσαν το διαζύγιο νωρίτερα στην παιδική τους ηλικία. Εκείνα εξέφραζαν πιο θετικά συναισθήματα, πεποιθήσεις και συμπεριφορές προς τα αδέρφια τους (Riggio, 2001). Σαφέστατα, η ύπαρξη ενός αδερφού κατά τη διάρκεια ενός γονικού διαζυγίου έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει ένα κλίμα άνεσης και υποστήριξης, το οποίο θα ενισχύει τη ψυχική ανθεκτικότητα του ατόμου (Wojciak & Gamboni, 2020). Οι Jacobs & Sillars (2012) βρήκαν ότι οι υποστηρικτικές αδερφικές σχέσεις λειτουργούν ως εξισορροπητικά στη βίωση κοινών αρνητικών και αποδιοργανωτικών εμπειριών. Ο Greenwood (2014) διαπίστωσε ότι τα αδέρφια δεν επηρεάστηκαν αρνητικά από το διαζύγιο των γονιών

τους, αλλά υπήρξε μείωση στην ικανοποίηση που λάμβαναν από την αδελφική σχέση, εάν τα αδέρφια τάσσονταν προς κάποια πλευρά κατά τη διάρκεια του χωρισμού.

Ο Milevsky (2004) διαπίστωσε ότι τα παιδιά που προέρχονται από μη διαζευγμένες οικογένειες ήταν πιο κοντά με τα αδέρφια τους, είχαν μεγαλύτερα επίπεδα υποστήριξης το ένα στο άλλο και επικοινωνούσαν πιο συχνά, σε σύγκριση με τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες. Η γονική σχέση κατέχει σημαντική δύναμη μέσα στην αδελφική σχέση στο πλαίσιο του διαζυγίου (Wojciak & Gamboni, 2020). Οι Robinson & Neece (2015), αντίστοιχα, βρήκαν ότι τα παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν χαμηλή συζυγική ικανοποίηση, εμφάνιζαν πιο συχνά διαταραχές εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης σε σύγκριση με τα υπόλοιπα παιδιά.

Η συζυγική ικανοποίηση βρέθηκε να είναι προγνωστικός παράγοντας της μετέπειτα επικοινωνίας, εγγύτητας και υποστήριξης μεταξύ των αδερφιών (Milevsky, 2004). Επίσης, τα επίπεδα γονικής ζεστασιάς ή ψυχρότητας επηρεάζουν, επίσης, τις σχέσεις των αδελφών και αντίστοιχα η δυναμική των αδελφών επηρεάζει τις σχέσεις των γονέων (Dirks et al., 2015).

1.1.6. Η ιδιοσυγκρασία

Ακόμα, οι Chen et al. (2017) πρότειναν ένα ολοκληρωμένο μοντέλο για τις αδελφικές σχέσεις, υποδηλώνοντας συγκεκριμένους παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την εξέλιξή τους. Πιο ειδικά, η ιδιοσυγκρασία ενός παιδιού είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας για την ατομική διαφορά των παιδιών, διότι μπορεί να διαμορφώσει και να καθορίσει την αναπτυξιακή του πορεία (Nigg, 2006).

Η δύσκολη ψυχοσύνθεση, όπως για παράδειγμα η υπερβολική ευαισθησία, η κακή διάθεση, η έντονη άρνηση και η χαμηλή προσαρμοστικότητα, σχετίζονται με υψηλά ποσοστά προβλημάτων συμπεριφοράς (Lemery, Essex & Smider, 2002; Zhang, Saylor, Hartman & Belsky, 2022). Μάλιστα, έχει βρεθεί πως βρέφη με δυσκολότερη ιδιοσυγκρασία είναι κάπως πιο επιρρεπή στη μετέπειτα ανάπτυξη προβλημάτων εξωτερίκευσης, και όχι εσωτερίκευσης (Zhang et al., 2022). Επιπλέον, οι ερευνητές έχουν εντοπίσει ότι ο δύσκολος χαρακτήρας, συνδέεται θετικά με την αδελφική αντιπαλότητα (Brody, Stoneman & McCoy, 2017). Τα δύσκολα ή

υπεραντιδραστικά βρέφη και τα μικρά παιδιά τείνουν να παρουσιάζουν πιο επιθετικές και παρορμητικές συμπεριφορές κατά τη διάρκεια της πρώιμης παιδικής ηλικίας (Honig, 2005).

Ακόμη, είναι πιθανό τα παιδιά με δύσκολη ιδιοσυγκρασία, όταν είναι πρωτότοκα, να δυσκολευτούν να αποδεχθούν τα μικρότερα αδέρφια τους (Kolak & Volling, 2013; Song & Volling, 2015). Αν η μητέρα είναι απαραίτητο να φροντίσει τα μικρότερα αδέρφια, τότε τα πρωτότοκα, που έχουν δύσκολο ταπεραμέντο θα εκφράσουν έντονη ζήλεια και άλλα αρνητικά συναισθήματα (Hart & Behrens, 2013; Hart & Behrens, 2013). Η σύνδεση, λοιπόν, ανάμεσα στη δύσκολη ιδιοσυγκρασία και την αντιπαλότητα των αδελφών οφείλεται κυρίως στην έλλειψη της προσαρμοστικότητας (Lemery, Essex & Smider, 2002; Brody, Stoneman & McCoy, 2017). Ωστόσο, τα αποτελέσματα της μελέτης των Zhang et al. (2022) έδειξαν πως η μητρική υποστήριξη προέβλεπε σημαντικά λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς, ακόμη και για τα παιδιά με αρκετά δύσκολο ταπεραμέντο.

Επιπλέον, η ψυχοσύνθεση των παιδιών συνδέεται με τις κοινωνικές δεξιότητες και τη συμπεριφορά τους (Qian, Chen, Jiang, Guo, Tian & Dou, 2020). Στην έρευνά τους, οι Saini, Sharma & Kaur (2019) ασχολήθηκαν με τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά των μοναχοπαιδιών και των παιδιών με αδέρφια. Συγκεκριμένα, βρήκαν τα παιδιά που μεγαλώνουν μαζί με τα αδέρφια τους έχουν περισσότερη αυτογνωσία, διαχειρίζονται καλύτερα τον εαυτό τους, είναι πιο υπεύθυνα στη λήψη αποφάσεων και συνολικά διαθέτουν πιο ανεπτυγμένες κοινωνικές και συναισθηματικές ικανότητες σε σύγκριση με τα μοναχοπαίδια, τα οποία βρέθηκαν να είναι πιο παρορμητικά και έντονα ως προς τον χαρακτήρα. Συμπληρωματικά, η μελέτη των Goel & Aggarwal (2012) κατέδειξε ότι τα παιδιά με αδέρφια είχαν σημαντικά περισσότερη υπομονή συγκριτικά με τα μοναχοπαίδια.

Οι κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών μπορούν να διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη των αδερφικών τους σχέσεων, για αυτό και συγκαταλέγονται στους παράγοντες που την επηρεάζουν. Οι υψηλές κοινωνικές δεξιότητες βοηθούν τα παιδιά να χτίσουν θετικές και υγιείς σχέσεις με τα αδέρφια τους (Buist & Vermande, 2014; Kramer & Gottman, 1992). Τα παιδιά, που συζητούν τις διαφωνίες τους, κατανοούν τα συναισθήματα των άλλων, εκφράζουν περισσότερη ζεστασιά και τρυφερότητα στους ανθρώπους, είναι πιο πιθανό να αλληλεπιδράσουν με τα αδέρφια

τους με κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους και να έχουν λιγότερες συγκρούσεις (Volling, McElwain & Miller, 2002).

Ωστόσο, οι McGuire & Shanahan (2010) έδειξαν ότι ο προσδιορισμός των σχέσεων ανάμεσα στα αδέλφια αφορά άμεσα και τα πολιτισμικά συστήματα, μέσα στα οποία μεγαλώνουν, πέρα από τα ιδιαίτερα ατομικά τους χαρακτηριστικά. Για να κατανοηθούν σε βάθος, λοιπόν, οι αδελφικές σχέσεις χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη όλα τα χαρακτηριστικά του εξωτερικού περιβάλλοντος, στο οποίο ζει μια οικογένεια (McGuire & Shanahan, 2010).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2. Τα προβλήματα εσωτερίκευσης

Τα προβλήματα εσωτερίκευσης αποτελούν μια ομάδα συμπτωμάτων συναισθηματικής δυσφορίας, με επίκεντρο το ίδιο το άτομο, το οποίο δυσκολεύεται να ελέγξει τη συμπεριφορά του, τα συναισθήματα θλίψης, τη χαμηλή του αυτοεκτίμηση, την κοινωνική συστολή και τους φόβους που τον κυριεύουν (Bernal-Morales, 2018). Τα περισσότερα προβλήματα εσωτερίκευσης αναφέρονται στην αναστολή, το άγχος, τη δειλία, την κατάθλιψη καθώς επίσης και στην κοινωνική απόσυρση (Wenar & Kerig, 2008). Τα παιδιά αυτά, τις περισσότερες φορές έχουν αρκετές φαντασιώσεις και ονειροπολήσεις και κάποιες στιγμές ενδέχεται να παραπονιούνται ότι έχουν διάφορους πόνους ή ότι είναι άρρωστα (Wenar & Kerig, 2008). Το άγχος και η κατάθλιψη είναι τα πιο διαδεδομένα προβλήματα εσωτερίκευσης (Egger & Angold, 2006).

Δυστυχώς, όμως, τα προβλήματα εσωτερίκευσης συχνά παραβλέπονται τα πρώτα χρόνια της ζωής, εν μέρει λόγω της φύσης των συμπτωμάτων, με αποτέλεσμα να μην λαμβάνουν τη θεραπεία και τη στήριξη που απαιτείται (Zatto & Hoglund, 2019). Για παράδειγμα, ένα ντροπαλό παιδί είναι λιγότερο πιθανό να τραβήξει την προσοχή πάνω του και να προκαλέσει αναστάτωση στις κοινωνικές του δραστηριότητες. Για τον ίδιο λόγο και η βιβλιογραφία που εξετάζει τις διαταραχές εσωτερίκευσης στην πρώιμη παιδική ηλικία έχει μείνει πολύ πίσω (Whalen, Sylvester & Luby, 2017).

Οι εν λόγω διαταραχές είναι πιο συχνές καθώς τα παιδιά εισέρχονται στο σχολείο και μεταβαίνουν από την πρώιμη στη μέση παιδική ηλικία (Carneiro, Dias & Soares, 2016), μάλιστα η έρευνα των Bayer, Ukoumunne, Lucas, Wake, Scalzo & Nicholson (2011) έδειξε πως τα προβλήματα εσωτερίκευσης έχουν ποσοστό επικράτησης 16% σε παιδιά ηλικίας 2 έως 7 ετών. Οι Rankin Williams et al. (2009) κατέληξαν στο συμπέρασμα πως οι διαταραχές εσωτερίκευσης, που εντοπίστηκαν σε παιδιά προσχολικής ηλικίας τείνουν να διατηρούνται ή ακόμη και να αυξάνονται σε όλη τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής τους ηλικίας, εν αντιθέσει με τα προβλήματα εξωτερίκευσης που μειώνονται με την πάροδο του χρόνου. Στο ίδιο

συμπέρασμα είχαν καταλήξει και οι Bongers, Koot, Van der Ende & Verhulst, νωρίτερα το 2003.

Οι κοινωνικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές δυσκολίες που περιλαμβάνουν τα προβλήματα εσωτερίκευσης εκδηλώνονται σε πολλαπλά περιβάλλοντα (Kazdin, 2003). Οι διαταραχές εσωτερίκευσης υπονομεύουν σημαντικά την άμεση καθημερινή λειτουργία του ατόμου (Egger & Angold, 2006). Ταυτόχρονα, υπονομεύουν την ποιότητα των σχέσεων με τους συνομηλίκους και τους ενήλικες και επηρεάζουν τον τρόπο προσαρμογής τους στην προσχολική ηλικία (Mejia & Hoglund, 2016). Οι Zatto & Hoglund (2019) σε πρόσφατη έρευνα κατέληξαν στο συμπέρασμα πως τα προβλήματα εσωτερίκευσης παιδιών προσχολικής ηλικίας προέβλεπαν θετικά την εξάρτηση από τους νηπιαγωγούς και αρνητικά τη θετική ποιότητα της σχέσης μεταξύ δασκάλου και παιδιού. Μία πιθανή ερμηνεία είναι πως τα παιδιά που βιώνουν αυξημένο άγχος ή θλίψη μπορεί να εξαρτώνται υπερβολικά από τους δασκάλους τους για να ελαχιστοποιήσουν τα αρνητικά τους συναισθήματα (Mejia & Hoglund, 2016). Έτσι υιοθετούν μια στάση που τα εμποδίζει να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν.

2.1. Άγχος

Η ομάδα των αγχωδών διαταραχών έχει ως πυρήνα της το έντονο και χρόνια άγχος και συγκαταλέγεται στις διαταραχές εσωτερίκευσης (Wenar & Kerig, 2008). Το άγχος θεωρείται από τις πιο συχνές διαταραχές της παιδικής και εφηβικής ηλικίας και τα κορίτσια θεωρείται πως έχουν διπλάσιες πιθανότητες να εκδηλώσουν κάποια σχετική διαταραχή (Wenar & Kerig, 2008).

Δυστυχώς, τα όρια μεταξύ του άγχους ως μιας φυσιολογικής αντίδρασης του οργανισμού και του άγχους ως ψυχικής διαταραχής δεν είναι ευδιάκριτα πάντα στην πορεία ωρίμανσης του παιδιού (Καλαντζή-Αζίζι & Σοφianoπούλου, 2016). Ωστόσο, τα στοιχεία που λαμβάνουμε υπόψη προκειμένου να χαρακτηρίσουμε μια αντίδραση ως μη φυσιολογική έχουν να κάνουν με την ένταση που βιώνονται οι ανησυχίες, τη δυσκολία προσαρμογής, την ασυμβατότητα των φόβων με τη χρονολογική ηλικία του παιδιού και την εμμονή γύρω από αυτές (Καλαντζή-Αζίζι & Σοφianoπούλου, 2016).

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι φόβοι και οι ανησυχίες του παιδιού δεν μπορούν να ελεγχθούν εκούσια από το ίδιο (Wenar & Kerig, 2008).

Εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι κλινικό άγχος μπορεί να εμφανιστεί ακόμη και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, ωστόσο επειδή τα ευρήματα αυτά είναι σχετικά πρόσφατα, υπάρχει σημαντικά λιγότερη βιβλιογραφία για τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (Luby, 2013). Οι Wichstrøm, Belsky & Berg-Nielsen (2013) στη μελέτη τους διερεύνησαν, για πρώτη φορά, παράγοντες κινδύνου για μελλοντική εκδήλωση αγχώδων διαταραχών σε δείγμα παιδιών προσχολικής ηλικίας. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι τα αυξημένα επίπεδα εσωστρέφειας, η ΔΕΠΥ και ο εκφοβισμός από συνομήλικους, συνδυαστικά με φτωχές κοινωνικές δεξιότητες στην ηλικία των 4, προέβλεπαν σημαντικά αγχώδεις διαταραχές μετέπειτα στην ηλικία των 6 ετών (Wichstrøm, Belsky & Berg-Nielsen, 2013).

Όπως σημειώθηκε και από τους προηγούμενους ερευνητές, το να είσαι θύμα εκφοβισμού από συνομηλικούς σχετίζεται με αυξημένο κίνδυνο ψυχοπαθολογίας, το ίδιο ισχύει και όταν ο θύτης είναι ένα από τα αδέρφια (Bowes, Wolke, Joinson, Lereya & Lewis, 2014). Στην έρευνα των Bowes et al. (2014) βρέθηκε πως στις οικογένειες με περισσότερα από ένα παιδιά, όπου αναφέρθηκαν συχνά περιστατικά εκφοβισμού από τα αδέρφια τους, τα παιδιά είχαν υψηλότερες πιθανότητες να εμφανίσουν κάποιου είδους αγχώδη διαταραχή μετέπειτα στη ζωή τους.

Όσον αφορά τις αγχώδεις διαταραχές που εκδηλώνονται ανάμεσα στα αδέρφια, η έρευνα των Dia & Harrington (2006), ήταν η πρώτη μελέτη που εξέτασε τη ψυχοκοινωνική λειτουργία των αδελφών παιδιών με αγχώδη διαταραχή. Αναλυτικότερα, βρήκαν πως περισσότερα από τα μισά αδέρφια του δείγματος δεν είχαν κάποια διάγνωση ψυχικής διαταραχής, ωστόσο είχαν τουλάχιστον ένα υψηλό σκορ στις κλίμακες προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης, που υποδηλώνει την ανάγκη για περαιτέρω αξιολόγηση και πιθανή θεραπεία. Αυτό το εύρημα υποδηλώνει έντονα την ανάγκη για περαιτέρω έλεγχο των αδερφών παιδιών με αγχώδεις διαταραχές για προβλήματα ψυχικής υγείας.

Συμπληρωματική απόδειξη ότι το άγχος εμφανίζεται εντός των οικογενειών παρέχεται από τα ακόλουθα ευρήματα. Οι ανήσυχοι γονείς είναι πιο πιθανό να έχουν ένα ανήσυχο παιδί και τα ανήσυχα παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες από τα μη

αγχώδη παιδιά να έχουν έναν ανήσυχο γονέα (Biederman, Faraone, Hirshfeld-Becker, Friedman, Robin & Rosenbaum, 2001; Cooper, Fearn, Willetts, Seabrook & Parkinson, 2006). Η γονική μέριμνα, η οποία είναι υψηλή σε κριτική με ελάχιστη ζεστασιά οδηγεί σε αρνητικές αλληλεπιδράσεις των γονέων με το παιδί, διότι ελαχιστοποιεί την αξία των συναισθημάτων του, υπονομεύει την συναισθηματική του ρύθμιση και αυξάνει την ευαισθησία του παιδιού απέναντι στο άγχος (Wood, McLeod, Sigman, Hwang & Chu, 2003). Αντίστοιχα, η υπερβολική συμμετοχή των γονέων στη ζωή του παιδιού, η προσφορά περισσότερης βοήθειας από αυτή που χρειάζεται, η υπερπροστασία από πιθανούς κινδύνους ή αγωνίες, θεωρείται ότι επηρεάζουν τη δημιουργία άγχους στο παιδί (Rapee, 1997). Υπάρχουν σταθερές ενδείξεις ότι το άγχος του παιδιού και ο γονικός έλεγχος σχετίζονται σημαντικά μεταξύ τους (Van Der Bruggen, Stams & Bögels, 2008). Οι Edwards, Rapee & Kennedy (2010) εντόπισαν ταυτόχρονες σχέσεις μεταξύ του άγχους των γονέων, της υπερπροστασίας των γονέων, της συστολής του παιδιού και του άγχους του παιδιού. Επίσης, ο ανασφαλής δεσμός προσκόλλησης γονέα-παιδιού έχει αναγνωριστεί ως παράγοντας κινδύνου για την ανάπτυξη αγχωδών διαταραχών (Brumariu & Kerns, 2010).

Οι Yang, Ollendick, Dong, Xia & Lin (1995) στην έρευνά τους θέλησαν να εξετάσουν τις πιθανές αρνητικές συνέπειες στα παιδιά της πολιτικής που εφαρμόστηκε το 1979, στη Κίνα και αφορούσε το να υπάρχει ένα παιδί ανά οικογένεια, προκειμένου να ελεγχθεί ο αυξανόμενος πληθυσμός της. Στο δείγμα τους εξέτασαν 202 εφήβους, οι οποίοι γεννήθηκαν πριν από την έναρξη ισχύος της πολιτικής, 290 παιδιά που βρίσκονταν στην προ εφηβεία και γεννήθηκαν κατά την περίοδο εφαρμογής της πολιτικής, καθώς και 239 παιδιά, τα οποία γεννήθηκαν μετά την έναρξη ισχύος της πολιτικής (Yang et al., 1995). Σε αντίθεση με τις υποθέσεις τους, τα παιδιά με αδέρφια ανέφεραν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα φόβου και άγχους από τα μοναχοπαίδια, ανεξάρτητα από το πότε γεννήθηκαν (Yang et al., 1995).

2.2. Κατάθλιψη

Οι διαταραχές καταθλιπτικού φάσματος χαρακτηρίζονται από σοβαρό αίσθημα θλίψης και μοναξιάς, απόγνωση, απώλεια ευχαρίστησης για δραστηριότητες, συναίσθημα αναξιοσύνης ή ενοχής, κόπωση, σημαντική απώλεια ή αύξηση βάρους, αϋπνία ή υπερυπνία, μειωμένη ικανότητα σκέψης ή συγκέντρωσης, ψυχοκινητική διέγερση ή επιβράδυνση, έντονη ανησυχία, οξυθυμία και νευρικότητα (Wenar & Kerig, 2008). Όλα αυτά τα συμπτώματα προκαλούν δυσφορία στο άτομο και παρεμποδίζουν τη καθημερινή του λειτουργικότητα (Wenar & Kerig, 2008).

Ο επιπολασμός της κατάθλιψης στην προσχολική ηλικία παραμένει ανεπαρκώς μελετημένος, δεδομένης της σχετικά πρόσφατης αποδοχής αυτού του φαινομένου από την επιστημονική κοινότητα (Whalen, Sylvester & Luby, 2017). Οι Wichstrøm, Berg-Nielsen, Angold, Egger, Solheim & Sveen (2012) αξιολόγησαν 2.475 παιδιά από τη Νορβηγία και βρήκαν πως το ποσοστό επικράτησης της παιδικής κατάθλιψης ήταν περίπου 2% στο δείγμα τους. Νωρίτερα, το 2009, οι Domènech-Llaberia, Viñas, Pla, Jané, Mitjavila, Corbella & Canals, στο σύνολο του δείγματός τους, βρήκαν πως το 1,12% πληρούσε τα κριτήρια για διάγνωση καταθλιπτικής διαταραχής. Η κατανομή του επιπολασμού ανά περιοχή ήταν για τις αστικές 0,87%, 0,88% για τις αγροτικές και 1,43% για τις προαστιακές, ενώ ο επιπολασμός κατανομής φύλου ήταν περίπου ίδιος (Domènech-Llaberia et al., 2009).

Κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας, τα παιδιά δεν είναι σε θέση να εκφράσουν λεκτικά τα συναισθήματα της λύπης και της απόγνωσης που βιώνουν, ωστόσο η εξωτερική τους εμφάνιση τα προδίδει (Wenar & Kerig, 2008; Luby, 2010). Δεν αντλούν ευχαρίστηση από τις δραστηριότητες ή υπερηφάνεια για τα επιτεύγματά τους (Luby, Heffelfinger, Mrakotsky, Brown, Hessler, Wallis & Spitznagel, 2003; Wenar & Kerig, 2008). Σύνηθες είναι να επηρεάζεται η γνωστική και γλωσσική τους απόδοση, να αποσύρονται κοινωνικά και να εκδηλώνουν υψηλά ποσοστά άγχους (Wenar & Kerig, 2008). Σε πολλές περιπτώσεις σημειώνονται σωματικές ενοχλήσεις, ευερεθιστότητα, προβλήματα στον ύπνο και επαναλαμβανόμενες σκέψεις θανάτου (Wenar & Kerig, 2008). Η εικόνα των συμπτωμάτων κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας και μετέπειτα μοιάζει ολοένα και πιο πολύ με την κλινική εικόνα των ενηλίκων (Wenar & Kerig, 2008).

Οι Whalen, Luby, Tilman, Mike, Barch & Belden (2016) βρήκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ του φύλου και της σοβαρότητας των συμπτωμάτων κατάθλιψης, από την προσχολική ηλικία έως την πρώιμη εφηβεία. Συγκεκριμένα, τα αγόρια με σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία εμφάνισαν αύξηση των συμπτωμάτων από την προσχολική ηλικία έως την πρώιμη σχολική ηλικία, ενώ μείωση σημειώθηκε στα μετέπειτα σχολικά χρόνια (Whalen et al., 2016). Στα κορίτσια, με αντίστοιχα σοβαρή καταθλιπτική συμπτωματολογία, η έκφραση της διαταραχής παρέμεινε σταθερή με την πάροδο του χρόνου, χωρίς να μειώνονται τα συμπτώματα (Whalen et al., 2016).

Οι Whelan, Leibenluft, Stringaris & Barker (2015) έδειξαν ότι οι μητέρες μπορούν να επηρεάσουν την εμφάνιση της κατάθλιψης στα παιδιά τους. Πιο ειδικά, στην επιδημιολογική τους μελέτη βρήκαν πως η διαταραχή καταθλιπτικού φάσματος πριν τη γέννηση του παιδιού, μπορεί να οδηγήσει σε ένα ενδομήτριο περιβάλλον που δεν ευνοεί την υγιή ανάπτυξη του εμβρύου και έτσι να αυξάνεται ο κίνδυνος για ανάπτυξη κατάθλιψης στην παιδική ηλικία (Whelan et al., 2015). Επιπλέον, και τα καταθλιπτικά συμπτώματα της μητέρας μετά τη γέννηση αυξάνουν τις πιθανότητες για ανάπτυξη διαταραχών συναισθήματος στα παιδιά προσχολικής ηλικίας, διότι επηρεάζεται από αυτά αρνητικά η ικανότητά της για παροχή ουσιαστικής φροντίδας (Whelan et al., 2015).

Σύμφωνα με την υπόθεση των Klein et al. (2019), αγχωτικά γεγονότα ζωής, όπως είναι η απώλεια ή ο χωρισμός από ένα σημαντικό άτομο πριν από την ηλικία των 3 ετών, οδηγεί πολλά παιδιά στο να υποφέρουν αργότερα από κατάθλιψη. Αντίστοιχα, και οι Bufferd, Dougherty, Olino, Dyson, Lappook, Carlson, & Klein (2014) στο έργο τους εξέτασαν τη σχέση της κατάθλιψης με γεγονότα ζωής που αφορούν το παιδί και του δημιουργούν αυξημένα επίπεδα στρες, όπως είναι ασθένειες, σοβαροί τραυματισμοί, απώλεια αγαπημένου προσώπου και παρατεταμένοι χωρισμοί. Συγκεντρωτικά, υποστήριξαν πως ένας μεγάλος αριθμός μεταβλητών προέβλεπε την εμφάνιση της κατάθλιψης μέχρι την ηλικία των 6 ετών, συμπεριλαμβανομένων του παιδικού ιστορικού αγχωδών διαταραχών, του χαμηλού ανασταλτικού ελέγχου, της ιδιοσυγκρασίας του παιδιού, των φτωχών διαπροσωπικών σχέσεων, των πρώιμων και πρόσφατων αγχωτικών γεγονότων ζωής και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονέων (Bufferd et al., 2014). Αντίστοιχη σχέση συσχέτισης

βρέθηκε και με τις εμπειρίες κακοποίησης πριν από την ηλικία των 3 ετών (Lauterbach & Armour, 2016).

Αναφορικά με τη σχέση των αδερφιών και τη καταθλιπτική συμπτωματολογία οι Kim et al. (2007) βρήκαν πως τα αυξημένα επίπεδα συγκρούσεων μεταξύ αδελφών συνδέονται με υψηλότερη συμπτωματολογία κατάθλιψης, ενώ οι στενές αδερφικές σχέσεις προάγουν τις διαπροσωπικές σχέσεις με τους συνομηλίκους και βοηθούν τα κορίτσια στη μείωση των συμπτωμάτων θλίψης. Ενδιαφέρον είναι το εύρημα των Moskvinina και των συνεργατών του (2008) αναφορικά με τη καταθλιπτική συμπτωματολογία σε ζεύγη αδερφών. Κοινά συμπτώματα καταθλιπτικής διάθεσης παρατηρήθηκαν σε αδέρφια του ίδιου φύλου, αλλά όχι στα μικτά ζεύγη αδερφιών (Moskvina et al., 2008). Αυτό υποδηλώνει ότι υπάρχει κάποια γενετική παραλλαγή μεταξύ των δύο φύλων (Moskvina et al., 2008).

2.3. Συναισθηματική αντιδραστικότητα

Τα παιδιά με υψηλή συναισθηματική αντιδραστικότητα εκδηλώνουν έντονη συναισθηματική διέγερση στις ενδεχόμενες καθημερινές προκλήσεις, ενώ εκείνα με χαμηλή συναισθηματική αντιδραστικότητα δείχνουν μία πιο ήρεμη και παθητική απόκριση (Morgan, Izard & Hyde, 2014; Kalvin, Bierman & Gatzke-Kopp, 2016). Καθώς τα παιδιά ωριμάζουν, αποκτούν τη δεξιότητα της συναισθηματικής ρύθμισης προκειμένου να κατευνάζουν και να ελέγχουν τη συναισθηματική τους αντιδραστικότητα (Braet et al., 2014). Αυτές οι δεξιότητες συναισθηματικής ρύθμισης επιτρέπουν στα παιδιά να ανταπεξέλθουν σε καταστάσεις, που τους προκαλούν έντονη συναισθηματική διέγερση. Για παράδειγμα, με τη χρήση του εσωτερικού τους διαλόγου αντιμετωπίζουν την απογοήτευση που εισέπραξαν από κάποιο συμβάν (Calkins & Perry, 2016). Η αδυναμία ανάπτυξης καλών δεξιοτήτων ρύθμισης των συναισθημάτων μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικά και συναισθηματικά προβλήματα συμπεριφοράς αργότερα (Calkins & Perry, 2016).

Η συναισθηματική αντιδραστικότητα θεωρείται ότι εξαρτάται άμεσα από την ιδιοσυγκρασία του παιδιού, γεγονός που υπονοεί πως έχει μια ισχυρή γενετική και βιολογική βάση (Giesbrecht, Miller & Müller, 2010). Ωστόσο, οι εμπειρίες κοινωνικοποίησης μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο επηρεάζουν τις δεξιότητες

συναισθηματικής ρύθμισης των παιδιών (Calkins, 2011). Επιπλέον, το πολιτισμικό υπόβαθρο μπορεί να διαμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο οι γονείς ανταποκρίνονται στη συναισθηματική αντιδραστικότητα των παιδιών τους και αυτό με τη σειρά του να επηρεάσει την αυτορρύθμιση των συναισθημάτων του παιδιού (Rescorla, Genaro, Ivanova & International ASEBA Consortium, 2020). Για παράδειγμα, τα παιδιά που κοινωνικοποιούνται σε κουλτούρες, όπου οι πολιτισμικές αξίες προάγουν τη συνεργασία, την καταστολή θυμού και τον έλεγχο των παρορμήσεων, μπορεί να εκφράσουν τη ρύθμιση των συναισθημάτων διαφορετικά, από ότι τα παιδιά που κοινωνικοποιούνται σε κουλτούρες, όπου οι εντάσεις συνιστούν περισσότερο αποδεκτές συμπεριφορές (Liu et al., 2005). Ως εκ τούτου, μπορεί να υπάρχουν διαφορές στη ρύθμιση των συναισθημάτων των παιδιών προσχολικής ηλικίας μεταξύ των δυτικών και ανατολικών κοινωνιών (Rescorla et al., 2020).

Ένας από τους σκοπούς του ερευνητικού σχεδιασμού των Rescorla και των συνεργατών (2020) ήταν να εξετάσουν το βαθμό στον οποίο οι αυξημένες τιμές στο στοιχείο «Συναισθηματικά Αντιδραστικός» θα σχετίζονται με ανυψώσεις σε άλλες κλίμακες προβλημάτων που μετρώνται από το CBCL 1½–5. Ισχυρότερες συσχετίσεις βρέθηκαν με το στοιχείο «Προβλήματα Προσοχής» και «Επιθετική Συμπεριφορά» (Rescorla et al., 2020). Με τα υπόλοιπα είδη προβλημάτων της κλίμακας ήταν ασθενέστερες οι συσχετίσεις (Rescorla et al., 2020).

Σε παλαιότερες έρευνες οι φτωχές κοινωνικές δεξιότητες, καθώς και η απόρριψη των συνομηλίκων έχουν, επίσης, συνδεθεί με αυξημένα επίπεδα συναισθηματικής αντιδραστικότητας (Eisenberg et al., 2001). Οι Calkins et al. (1999) διαπίστωσαν ότι τα νήπια, που εμφανίζουν συμπεριφορικά προβλήματα λόγω της αυξημένης συναισθηματικής τους αντιδραστικότητας, κατά τη διάρκεια μιας εργασίας που τους προκαλεί άγχος είναι λιγότερο κοινωνικά αποδεκτά, συγκριτικά με τα νήπια που ήταν λιγότερο αντιδραστικά. Στο ίδιο μήκος κύματος, σε παιδιά δημοτικού, οι Pope & Bierman (1999) διαπίστωσαν ότι τα παιδιά που αξιολογήθηκαν από τους δασκάλους τους ως πιο ευερέθιστα και αντιδραστικά σημείωναν υψηλότερα επίπεδα απόρριψης και θυματοποίησης από τους συνομηλίκους τους. Συνεπώς, η αυξημένη συναισθηματική αντιδραστικότητα και η δυσκολία ρύθμισης της συναισθηματικής διέγερσης μπορεί να εμφανίσουν πρόσθετα προβλήματα συμπεριφοράς, ιδιαίτερα κατά την είσοδο στο σχολείο, όταν τα παιδιά

αντιμετωπίζουν νέες απαιτήσεις για αυτοδιαχείριση και κοινωνική δέσμευση (Blair & Raver, 2012; Kalvin, Bierman & Gatzke-Kopp, 2016).

Οι αδερφικές σχέσεις είναι φυσικά πλαίσια για την εκμάθηση του κόσμου των συναισθημάτων. Πρόκειται για ακούσιες και μόνιμες σχέσεις, ανθεκτικές στη διάλυση ενόψει συγκρούσεων, καθιστώντας τες έτσι σχετικά ασφαλείς και βολικές για την εξάσκηση των συναισθηματικών δεξιοτήτων (Kramer, 2014). Οι αλληλεπιδράσεις των αδελφών προσφέρουν άφθονες ευκαιρίες για να μάθουν τα παιδιά πώς να αναγνωρίζουν, να εκφράζουν και να ρυθμίζουν ένα ευρύ φάσμα συναισθημάτων. Συνεπώς, οι αδελφικές σχέσεις μπορεί να είναι αποτελεσματικά πλαίσια για να κατανοήσει κανείς τις συναισθηματικές εμπειρίες των άλλων ως δυνητικά διαφορετικές από τις δικές του και να μάθει να θεωρεί έγκυρα τα ανάμοια συναισθήματα των άλλων (Kramer, 2014).

Ωστόσο, ο Falbo (2012) δεν βρήκε διαφορά μεταξύ των μοναχοπαιδιών και των παιδιών με αδέρφια ως προς τον αυτοέλεγχο και τη συναισθηματική σταθερότητα των παιδιών. Επίσης, δεν παρατήρησε διαφοροποίηση ως προς την ηγεσία, την ωριμότητα, τα επίπεδα συνεργασίας, την ευελιξία σκέψης, την αυτονομία, τη κοινωνική συμμετοχή και δημοτικότητα από τα παιδιά της τάξης τους (Falbo, 2012). Αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι η ανάπτυξη ενός παιδιού, χωρίς αδέρφια στο οικογενειακό του περιβάλλον δεν επηρεάζει αρνητικά τα επιμέρους χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του (Falbo, 2012).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

3. Τα προβλήματα εξωτερίκευσης

Αρκετά συχνά εκδηλώνονται παράλληλα με τα προβλήματα εσωτερίκευσης και προβλήματα εξωτερίκευσης, με την έναρξη της συνεμφάνισης να εντοπίζεται συχνότερα στην πρώιμη παιδική ηλικία (Fanti & Henrich, 2010). Τα παιδιά με τέτοιου είδους διαταραχές, τείνουν να εκδηλώνουν με μη κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους το θυμό τους, να παρουσιάζουν προβλήματα αυτορρύθμισης και συγκέντρωσης, να είναι επιθετικά και αντιδραστικά (Hill, Degnan, Calkins & Keane, 2006). Ακόμα, είναι πολύ πιθανό να σηκώνονται από τη θέση τους στο σχολικό πλαίσιο, να χρησιμοποιούν άσεμνες λέξεις, να ενοχλούν τους συμμαθητές τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος, να τους χτυπάνε και γενικά να τσακώνονται μεταξύ τους (Casey & McWilliam, 2007; Doumen, Verschueren, Buysse, Germeijs, Luycx & Soenens, 2008). Έτσι αρκετά συχνά οι συμμαθητές τους, λόγω του ότι βρίσκονται σε συνεχή σύγκρουση με τους γύρω τους, αποκλείουν αυτά τα παιδιά από όλες τις ομαδικές δραστηριότητες (Powers & Bierman, 2013).

Επιπλέον, τα παιδιά με προβλήματα εξωτερίκευσης φαίνεται ότι δεν ακολουθούν τις οδηγίες των εκπαιδευτικών, διαφωνούν και εκφράζουν πολύ έντονες αντιδράσεις (Casey & McWilliam, 2007; Hartz, Williford & Koomen, 2017). Οι Rhode, Jensen & Reavis (1998) έδειξαν ότι η μη συμμόρφωση στις απαιτήσεις των εκπαιδευτικών σχετίζεται με αδιαφορία απέναντι στις οδηγίες τους και τη μη εκτέλεση των δραστηριοτήτων που τους προτείνονται. Όλες οι συμπεριφορές αυτών των παιδιών στοχεύουν στο να αποφύγουν να εκτελέσουν κάποιες εντολές ή να ολοκληρώσουν συγκεκριμένες δραστηριότητες.

Οι Deighton, Humphrey, Belsky, Boehnke, Vostanis & Patalay (2018) στη μελέτη τους αξιολόγησαν την ύπαρξη σύνδεσης μεταξύ των προβλημάτων ψυχικής υγείας και του ακαδημαϊκού επιτεύγματος. Υπέθεσαν πως οι δυσκολίες εσωτερίκευσης ή/και εξωτερίκευσης θα οδηγούσαν σε μεταγενέστερες ακαδημαϊκές δυσκολίες (Deighton et al., 2018). Πράγματι, τα αποτελέσματά τους έδειξαν πως τα προβλήματα εξωτερίκευσης υπονομεύουν τα μεταγενέστερα ακαδημαϊκά επιτεύγματα (Deighton et al., 2018). Οι Vaillancourt, Brittain, McDougall & Duku (2013) πίστευαν πως οι μαθησιακές δυσκολίες των παιδιών, οι οποίες σχετίζονται με

τη σχολική τους επίδοση θα επιδεινώναν τις ήδη υπάρχουσες διαταραχές εσωτερίκευσης ή/και εξωτερίκευσης. Οι στατιστικές τους αναλύσεις έδειξαν πως ένας χαμηλός μέσος όρος στις τάξεις του δημοτικού σχολείου προέβλεπε αύξηση των συμπτωμάτων εξωτερίκευσης των παιδιών ένα χρόνο αργότερα (Vaillancourt et al., 2013).

Ενδιαφέρον συγκεντρώνει και το εύρημα των Rankin Williams et al. (2009) ότι η έλλειψη ορίων στην ανατροφή των παιδιών σχετίζεται με μεγαλύτερα προβλήματα εσωτερίκευσης κατά τη προσχολική ηλικία, ενώ αυταρχικό γονεϊκό ύφος σχετίζεται με μεγαλύτερα προβλήματα εξωτερίκευσης στη προσχολική ηλικία.

Οι Fergusson, John Horwood & Ridder (2005) στην εργασία τους επιδίωξαν να διερευνήσουν τις συσχετίσεις μεταξύ των προβλημάτων συμπεριφοράς στη μέση παιδική ηλικία και της ψυχοκοινωνικής λειτουργίας των ατόμων στην ενήλικη ζωή. Πράγματι, αποδείχθηκε πως οι διαταραχές εξωτερίκευσης στην παιδική ηλικία συσχετίζονται με ένα ευρύ φάσμα δυσμενών ψυχοκοινωνικών εκβάσεων, όπως είναι η συμμετοχή σε ποινικά αδικήματα, η σύλληψη/καταδίκη, η χρήση ουσιών, η κακή ψυχική υγεία, οι πολλαπλές σεξουαλικές συναναστροφές και η εφηβική εγκυμοσύνη (Fergusson, John Horwood & Ridder, 2005). Στο ίδιο μήκος κύματος και οι Arslan και οι συνεργάτες (2021) βρήκαν πως τα προβλήματα εξωτερίκευσης σχετίζονταν με πιο επιθετικές συμπεριφορές στην ηλικία των 20 έως 24 ετών και με χαμηλότερα επίπεδα γενικής υγείας.

3.1. Επιθετική συμπεριφορά

Η επιθετικότητα μπορεί να οριστεί ως μια συμπεριφορά που έχει σκοπό να πληγώσει, να βλάψει ή να τραυματίσει ένα άλλο άτομο (Dodge, Coie, Lynam, Damon, Lerner & Eisenberg, 2006). Η επιθετική συμπεριφορά έχει αναγνωριστεί ως ένα σοβαρό ζήτημα ψυχικής υγείας σε μικρά παιδιά, τόσο στους δυτικούς όσο και στους ανατολικούς πολιτισμούς (Harachi, Fleming, White, Ensminger, Abbott, Catalano & Haggerty, 2006; McNamara, Selig & Hawley, 2010). Κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας τα παιδιά εκδηλώνουν πολλές μορφές επιθετικής συμπεριφοράς, καθώς συναναστρέφονται με τους συνομήλικους τους, με κυρίαρχη την σωματική επίθεση σε ήπιους τόνους (Θεοδότου & Ξανθοπούλου, 2011).

Από αναπτυξιακή σκοπιά, η παιδική επιθετικότητα είναι ένα σημαντικό φαινόμενο λόγω της υψηλής σταθερότητάς της, καθώς μπορεί να διαρκέσει μέχρι την ενηλικίωση, και λόγω των ισχυρών επιπτώσεών της μακροπρόθεσμα (Huesmann, Dubow & Boxer, 2009). Η μελέτη των Huesmann, Dubow & Boxer (2009) έχει δείξει ότι η πρόωμη επιθετική συμπεριφορά μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες τα μετέπειτα χρόνια, όπως εγκληματική συμπεριφορά, προβληματικές κοινωνικές συναναστροφές, συλλήψεις, τροχαίες παραβάσεις, επιθετικότητα προς τη σύζυγο, διαζύγια, κακή σωματική και ψυχολογική υγεία, χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο και μειωμένες επαγγελματικές ευκαιρίες.

Οι Jia, Wang, Shi & Li (2016) διερεύνησαν τους οικογενειακούς προγνωστικούς παράγοντες της επιθετικής συμπεριφοράς σε παιδιά προσχολικής ηλικίας στην Κίνα. Αναλυτικότερα, το δείγμα τους αποτελούνταν από 1.382 παιδιά προσχολικής ηλικίας, όπου το ποσοστό του επιπολασμού της επιθετικής συμπεριφοράς βρέθηκε να είναι 12,4% και το ποσοστό επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των αγοριών ήταν ελαφρώς υψηλότερο από αυτό των κοριτσιών (Jia et al., 2016). Κάποιες άλλες μελέτες έχουν δείξει ότι τα παιδιά μπορεί να εκδηλώσουν διαφορετικές μορφές επιθετικότητας ανάλογα με το φύλο τους. Ειδικότερα, οι Valles & Knutson (2008) βρήκαν πως τα αγόρια εμφάνιζαν περισσότερο άμεση επιθετικότητα, με χαρακτηριστικές συμπεριφορές τις σωματικές και λεκτικές επιθέσεις, ενώ τα κορίτσια εξέφραζαν τις επιθετικές τους τάσεις με πιο έμμεσους τρόπους, δηλαδή με τρόπους που δεν προδίδουν ότι θέλουν να πληγώσουν τους άλλους, για παράδειγμα αποκλείοντας κάποιο παιδί από το παιχνίδι τους.

Συμπληρωματικά, η έρευνα των Θεοδότου & Ξανθοπούλου (2011), έδειξε πως η έκφραση της επιθετικότητας παίρνει διαφορετική μορφή, ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Ειδικότερα, σημειώθηκε πως τα παιδιά που ήταν 4,5 ετών εκδήλωναν περισσότερο λεκτική βία ενώ τα παιδιά των 3,5 ετών εκδήλωναν περισσότερο σωματική βία (Θεοδότου & Ξανθοπούλου, 2011). Αυτό ίσως συμβαίνει γιατί τα μεγαλύτερα παιδιά μιλούν καλύτερα και μπορούν με αυτό τον τρόπο να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια ή τη διαφωνία τους πάνω σε κάτι, αντίθετα τα μικρότερα παιδιά εκδηλώνουν με άλλους τρόπους τα ίδια συναισθήματα.

Τα αποτελέσματα της μελέτης των Jia et al. (2016), όσον αφορά το οικογενειακό περιβάλλον, βρήκαν ότι η επιθετικότητα των παιδιών συσχετίζεται

σημαντικά με την ύπαρξη οικογενειακών συγκρούσεων. Αυτή η μελέτη έδειξε, επίσης, ότι τα παιδιά που ζούσαν σε θετικά, αρμονικά, καλά οργανωμένα, ηθικά εστιασμένα οικογενειακά περιβάλλοντα απολάμβαναν μια θετική οικογενειακή ατμόσφαιρα, η οποία προωθούσε την υγιή ανάπτυξη και την κοινωνικοποίηση τους (Jia et al., 2016). Ακόμη, οι ερευνητές απέδειξαν πως η σωματική τιμωρία, οι λεκτικές επιθέσεις, η απόρριψη, οι απειλές, οι εξαναγκαστικές στρατηγικές συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη επιθετικών συμπεριφορών στα παιδιά (Jia et al., 2016). Η γονική ζεστασιά και η υποστήριξη επηρεάζει θετικά τα παιδιά ενισχύοντας την αυτοεκτίμησή και τις κοινωνικές τους δεξιότητες, οι οποίες με τη σειρά τους συνδέονται με μικρότερη πιθανότητα να ενεργήσουν επιθετικά (Jia et al., 2016).

Συν τοις άλλοις, έχει αποδεχθεί ότι οι ασυνεπείς στάσεις των γονέων μεταξύ πατέρων και μητέρων, και γονέων και παππούδων, συμβάλλουν στην εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών. Αναφορικά με τη δομή της οικογένειας, οι Ehrenreich, Beron, Brinkley & Underwood (2014), μέσω των στατιστικών τους αναλύσεων βρήκαν ότι τα παιδιά που ζούσαν σε μονογονεϊκές οικογένειες ήταν πιο πιθανό να εκφράσουν επιθετικές τάσεις. Σχετικά με τα μοναχοπαίδια, οι Θεοδότου & Ξανθοπούλου (2011) μέσω των αποτελεσμάτων της έρευνάς τους, σε παιδιά ηλικίας 3,5 και 4,5 χρόνων, δεν εντόπισαν κάποια στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ύπαρξης αδερφιών και της επιθετικότητας των παιδιών. Συνεπώς, το αν υπάρχουν άλλα παιδιά στο οικογενειακό περιβάλλον δεν επηρεάζει την εκδήλωση της επιθετικότητας.

Επιπρόσθετα, στην έρευνα των Jia et al. (2016) βρέθηκε σύνδεση μεταξύ της τηλεοπτικής έκθεσης των παιδιών και της επιθετικότητας, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα παιδιά μαθαίνουν να μοντελοποιούν την επιθετική συμπεριφορά που προβάλλεται στην τηλεόραση. Τα παιδιά που βλέπουν εκτενώς βίαιο περιεχόμενο μπορεί, επίσης, να απευαισθητοποιηθούν στη βία, κάτι που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυξημένη επιθετική συμπεριφορά (Jia et al., 2016).

3.2. Προβλήματα ύπνου

Στην επιδημιολογική της μελέτη η Owens (2007) εντόπισε πως περίπου το 25% όλων των παιδιών αντιμετωπίζουν κάποιο είδος προβλήματος ύπνου κάποια στιγμή μέσα στην παιδική ηλικία. Στα κλινικά προβλήματα ύπνου περιλαμβάνονται η δυσκολία στον ύπνο, η μικρή συνολική διάρκεια ύπνου, το συχνό ξύπνημα μέσα στη διάρκεια της νύχτας, η υπονοβασία, η διαταραχή της αναπνοής στον ύπνο, καθώς και τα προβλήματα συμπεριφοράς ύπνου, όπως είναι οι νυχτερινοί φόβοι (Hoyniak, Bates, McQuillan, Staples, Petersen, Rudasill & Molfese, 2020). Όλα τα παραπάνω φαίνεται να επηρεάζουν τη λειτουργία του παιδιού σημαντικά (Hoyniak et al., 2020).

Η απώλεια ύπνου μπορεί να είναι ιδιαίτερα κρίσιμη κατά τη διάρκεια της πρώιμης παιδικής ηλικίας, διότι οι γνωστικές και συναισθηματικές δεξιότητες αναπτύσσονται ραγδαία εκείνη τη χρονική περίοδο, επομένως εύκολα μπορεί να συνδεθεί με την ύπαρξη διαταραχών μετέπειτα (Beebe, 2011). Σαφέστατα, και οι αναπτυξιακές αλλαγές είναι εμφανείς στον εγκέφαλο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, αλλά η πιο δραματική ανάπτυξη νευρώνων συντελείται κατά την παιδική ηλικία, καθοδηγούμενη από μια αλληλεπίδραση μεταξύ γενετικού προγραμματισμού και περιβαλλοντικών παραγόντων (Beebe, 2011). Η χρόνια ή ακραία έκθεση σε στρες ή τοξίνες κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης μπορεί να οδηγήσει σε ανώμαλες νευρικές συνδέσεις, με αποτέλεσμα τη διαταραχή της γνωστικής, συμπεριφορικής ή συναισθηματικής λειτουργίας του παιδιού (Beebe, 2011). Ο ανεπαρκής ύπνος μπορεί να είναι μια τέτοια έκθεση. Συνεπώς, εάν η στέρηση ύπνου επηρεάζει την ικανότητα ενός μικρού παιδιού να ασχολείται με το περιβάλλον του και να μαθαίνει από αυτό, μπορεί να καθυστερήσει ή να διαταράξει την ανάπτυξή του (Beebe, 2011).

Οι Astill, Van der Heijden, Van IJzendoorn & Van Someren (2012) συνόψισαν στο έργο τους συστηματικά όλες τις σχετικές μελέτες που εμπλέκουν τα προβλήματα ύπνου, τις γνωστικές ικανότητες και τα προβλήματα συμπεριφοράς σε υγιή παιδιά σχολικής ηλικίας (5 έως 12 ετών). Συγκεκριμένα, βρήκαν πως η διάρκεια του ύπνου εμφανίζει σημαντικά θετική σχέση με γνωστικούς υποτομείς, όπως η εκτελεστική λειτουργία και οι σχολικές επιδόσεις, όχι όμως με τη νοημοσύνη (Astill et al., 2012). Επίσης, η μικρή διάρκεια ύπνου σχετίζεται με περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς, τόσο για προβλήματα εσωτερίκευσης όσο και για προβλήματα συμπεριφοράς εξωτερίκευσης (Astill et al., 2012; Gregory & Sadeh, 2012). Σύμφωνα

με τις προσδοκίες των ερευνητών τα παιδιά με πιο μεταβλητά προγράμματα ύπνου είχαν περισσότερα προβλήματα εσωτερικευσης, όπως άγχος, κατάθλιψη και κοινωνική απόσυρση (Hoyniak et al., 2020).

Οι Bates, Viken, Alexander, Beyers & Stockton (2002) έδειξαν ότι τα διαταραγμένα πρότυπα ύπνου των παιδιών (μεταβλητότητα στην αναφερόμενη ποσότητα ύπνου, μεταβλητότητα στην ώρα ύπνου και καθυστερημένη ώρα ύπνου) προέβλεπαν φτωχότερη προσαρμογή στην προσχολική ηλικία. Ευρήματα από άλλες μελέτες υποδηλώνουν ότι η ανεπαρκής ποιότητα και ποσότητα ύπνου συνδέεται αιτιολογικά με την υπνηλία, την απροσεξία και πιθανώς άλλα ελλείμματα που επηρεάζουν τη λειτουργία του παιδιού κατά τη διάρκεια της ημέρας, με πιθανές επιπτώσεις στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη (Beebe, 2011). Διαχρονική έρευνα έχει δείξει ότι τα αυξημένα προβλήματα ύπνου που αναφέρθηκαν από τους γονείς στην πρώιμη παιδική ηλικία, σχετίζονται με προβλήματα συμπεριφοράς και συναισθήματος κατά την εφηβική ηλικία (Quach, Nguyen, Williams & Sciberras, 2018).

3.3. Προβλήματα προσοχής

Ήδη από τη νηπιακή ηλικία τα παιδιά εστιάζουν την προσοχή τους σε πράγματα που τους κινούν το ενδιαφέρον για εξερεύνηση (Wenar & Kerig, 2008). Κατά τη προσχολική ηλικία τα επίπεδα διατήρησης της συγκέντρωσης των παιδιών επηρεάζονται σημαντικά όταν εντοπίζεται η διαταραχή ελλειμματικής προσοχής και υπερκινητικότητας (ΔΕΠΥ) (Wenar & Kerig, 2008).

Σε αντίθεση με τις μελέτες για μεγαλύτερα παιδιά, σχετικά λίγα είναι γνωστά για τα συμπτώματα της ΔΕΠΥ σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτό το ζήτημα, σχεδιάστηκε η μελέτη των Smidts & Oosterlaan (2007) για να διερευνήσει σε ποιο βαθμό υπάρχουν συμπτώματα ΔΕΠΥ σε τυπικά παιδιά προσχολικής ηλικίας. Τα ευρήματα αυτής της μελέτης δείχνουν ότι η συμπτωματολογία της ΔΕΠΥ απαντάται αρκετά συχνά σε μικρά παιδιά (Smidts & Oosterlaan, 2007). Από τις στατιστικές αναλύσεις, φάνηκε ότι το 40% των παιδιών του δείγματος έφεραν στοιχεία ΔΕΠΥ στη συμπεριφορά τους (Smidts & Oosterlaan, 2007). Οι πιο συνηθισμένες συμπεριφορές, όπως αναφέρθηκαν από τους γονείς,

σχετίζονταν με την υπερκινητικότητα και την παρορμητικότητα, ενώ τα προβλήματα απροσεξίας δεν ήταν τόσο συνηθισμένα στην προσχολική συμπεριφορά (Smidts & Oosterlaan, 2007).

Αυτά τα αποτελέσματα υποστηρίζουν την αντίληψη ότι οι γονείς μπορεί να αντιλαμβάνονται τις υπερκινητικές και παρορμητικές συμπεριφορές των παιδιών τους, ως τυπική και αναμενόμενη συμπεριφορά στη νηπιακή ηλικία, αποκλείοντας την ύπαρξη παθολογίας (Kadesjö, Kadesjö, Hägglöf & Gillberg, 2001). Συνεπώς, για την ορθή πρόωμη αναγνώριση της ΔΕΠΥ και για να υποστηριχθεί η διάκριση μεταξύ της άτυπης από τη τυπική συμπεριφορά, οι ειδικοί θα πρέπει να εξετάζουν τα ελλείμματα στη συγκέντρωση της προσοχής και μετέπειτα τη λοιπή συμπτωματολογία (Smidts & Oosterlaan, 2007).

Με την εξέταση διάφορων οικογενειακών και κοινωνικών παραγόντων που επηρεάζουν την έκβαση της συμπτωματολογίας των παιδιών με ΔΕΠΥ έχουν ασχοληθεί πολλοί ερευνητές. Πιο ειδικά, οι Breaux, Brown & Harvey (2017) προσπάθησαν να κατανοήσουν καλύτερα το ρόλο που διαδραματίζουν τα γονικά συμπτώματα ΔΕΠΥ στην πρόωμη ανάπτυξη των συμπτωμάτων ΔΕΠΥ στα παιδιά τους. Τα αποτελέσματα της έρευνάς τους έδειξαν πως τόσο τα μητρικά συμπτώματα ΔΕΠΥ όσο και τα πατρικά συσχετίστηκαν θετικά με τα συμπτώματα ΔΕΠΥ των παιδιών τους στην ηλικία των 3 ετών (Breaux, Brown & Harvey, 2017). Τα ευρήματα των Smidts & Oosterlaan (2007) υπογράμμισαν πως η μικρή ηλικία της μητέρας συνδέεται με την ύπαρξη προβλημάτων προσοχής, καθώς και με παρορμητική συμπεριφορά σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Επιπλέον, βρήκαν ότι το κάπνισμα και ενδεχόμενες ασθένειες της μητέρας, κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, σχετίζονται με την υπερκινητική και παρορμητική συμπεριφορά στα παιδιά (Smidts & Oosterlaan, 2007). Φαίνεται, λοιπόν, πως οι τοξίνες στη μήτρα και οι επιπλοκές της εγκυμοσύνης μπορούν να προκαλέσουν τραυματισμό στον αναπτυσσόμενο εγκέφαλο του εμβρύου, γεγονός που αποτελεί τη βάση για τις διαταραχές της παιδικής συμπεριφοράς (Smidts & Oosterlaan, 2007).

Οι Sasser, Beekman & Bierman (2015) επικεντρώθηκαν σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και διαπίστωσαν ότι τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών είχαν περισσότερες πιθανότητες να βαθμολογούνται υψηλότερα σε κλίμακες απροσεξίας, συγκριτικά με τα παιδιά που μεγαλώνουν σε οικογένειες με δύο γονείς. Η

μονογονεϊκότητα και οι σχετικές διαδικασίες, όπως είναι το διαζύγιο και ο χωρισμός, μπορούν να επηρεάσουν άμεσα την ικανότητα προσοχής των παιδιών, λόγω των αυξημένων επιπέδων στρες και άγχους που τα επιβαρύνουν υπερβολικά (Blair & Raver, 2012). Συμπληρωματικά, οι Russell, Ford & Russell (2015) επιβεβαίωσαν ότι υπάρχουν συσχετισμοί μεταξύ της οικονομικής δυσχέρειας (δυσκολία στην παροχή θέρμανσης, ρουχισμού, ενοικίου, τροφής, απαραίτητων πραγμάτων για τη σχολική μελέτη κ.ά.) και της ΔΕΠΥ στο παιδί. Στην έρευνά τους τα παιδιά, των οποίων η οικογένεια αδυνατούσε να προσφέρει τις βασικές ανέσεις, όταν ήταν 33 μηνών είχαν περισσότερες από διπλάσιες πιθανότητες να διαγνωστούν με ΔΕΠΥ στην ηλικία των 7 ετών (Russell, Ford & Russell, 2015).

Η ΔΕΠΥ είναι μία χρόνια διαταραχή, της οποίας οι συνέπειες εκτείνονται σε όλη τη διάρκεια ζωής του ατόμου, για αυτό και πλήθος μελετών έχει ασχοληθεί με τις προεκτάσεις της (O'Neill, Rajendran, Mahbubani & Halperin, 2017). Αναφορικά με τα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί η ΔΕΠΥ στις σχέσεις του παιδιού με τους συνομήλικους του εστίασαν οι Verlinden και οι συνεργάτες (2015), οι οποίοι βρήκαν πως οι υψηλότερες βαθμολογίες συμπτωμάτων ΔΕΠΥ σε παιδιά ηλικίας 3 ετών συσχετίζονται με αυξημένο κίνδυνο να γίνουν νταήδες ή να πέσουν θύματα εκφοβισμού στην ηλικία των 7 ετών. Η ΔΕΠΥ επηρεάζει και τη σχολική επίδοση των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι O'Neill, Thornton, Marks, Rajendran & Halperin (2016) διαπίστωσαν ότι η απροσεξία στην ηλικία των 4 ετών έθετε σε κίνδυνο τη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών μέχρι την ηλικία των 5 ετών, η οποία με τη σειρά της συσχετίστηκε με χαμηλότερη επίδοση στην ανάγνωση, στην ηλικία των 8 ετών.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία επιλέχθηκε, λοιπόν, να εστιάσει στην παρουσία και στη δυναμική μεταξύ των αδερφιών και να διερευνήσει τη σχέση τους με τα επιμέρους προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Είναι σχεδόν μηδαμινές οι έρευνες που έχουν εστιάσει σε αυτή τη μεταβλητή ενώ μελετούν τα προβλήματα ψυχικής υγείας των μικρών παιδιών.

Η αδελφική σχέση, όπως διαφάνηκε από όλα τα προηγούμενα, αποτελεί μια μοναδική σχέση με πολύ μεγάλη σημασία για την ατομική ανάπτυξη και ψυχοκοινωνική λειτουργία του ανθρώπου (Wojciak & Gamboni, 2020; Sanders, 2017). Δυστυχώς, όμως, η βιβλιογραφική αναζήτηση κατέδειξε πως η αδελφική σχέση τυπικών παιδιών είναι γενικώς μια από τις πιο παραμελημένες σχέσεις στην

έρευνα και πρακτική των ανθρωπιστικών επιστημών (Buist, Dekonić & Prinzie, 2013; Sanders, 2017). Αυτό είναι αρκετά οξύμωρο, αν αναλογιστεί κανείς πως βάσει στατιστικών στοιχείων κοντά το 90% του πληθυσμού έχει αδέρφια (Milevsky, 2011) και μάλιστα, περνούν πολλές ώρες μαζί, ακόμα και περισσότερες από ότι με τους γονείς τους (Sanders, 2017).

Άλλος ένας ακόμα λόγος που δόθηκε βαρύτητα στη συγκεκριμένη θεματική είναι λόγω του ότι η ύπαρξη αδερφιών και η αλληλεπίδραση με εκείνα επηρεάζει και τη δυναμική των άλλων σχέσεων εντός του οικογενειακού συστήματος (Wojciak & Gamboni, 2020). Ένας τελευταίος λόγος για τον οποίο είναι σημαντικό να μελετηθεί η συμβολή των αδελφιών είναι διότι τα αποτελέσματα από τέτοιου είδους μελέτες δεν είναι καθόλου συνεπή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

4. Μεθοδολογία

4.1. Σκοπός

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης αφορά τη διεξαγωγή μιας ποσοτικής έρευνας προκειμένου να εξεταστεί η σχέση της ύπαρξης αδελφικού δεσμού στα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης παιδιών προσχολικής ηλικίας. Η κατανόηση του αν οι σχέσεις αδελφιών σχετίζονται στην εμφάνιση και διατήρηση των συναισθηματικών και συμπεριφορικών προβλημάτων των παιδιών θα παρέχει κρίσιμες πληροφορίες για τους επιστήμονες της ψυχικής υγείας.

4.2. Ερευνητικές υποθέσεις

Οι ερευνητικές υποθέσεις διαμορφώθηκαν ως εξής:

1. Τα παιδιά που έχουν αδέρφια θα εμφανίσουν λιγότερα προβλήματα εσωρίκευσης/εξωτερίκευσης.
2. Τα νήπια, που τους αφιερώνουν περισσότερο χρόνο οι γονείς τους, θα έχουν λιγότερα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης, σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν περνούν πολύ χρόνο με τους γονείς τους.
3. Τα παιδιά που μεγαλώνουν σε μονογονεϊκές οικογένειες θα σημειώσουν υψηλότερες βαθμολογίες στα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης, συγκριτικά με τα παιδιά που μεγαλώνουν σε πυρηνικές οικογένειες.

4.3. Το δείγμα

Η ερευνήτρια επέλεξε τη δειγματοληψία ευκολίας καθώς το δείγμα επιλέχθηκε από ένα μόνο τμήμα του πληθυσμού στο οποίο είχε εύκολη πρόσβαση (Μανωλίτσης, 2019). Το μειονέκτημα είναι ότι τα αποτελέσματα της έρευνας δεν μπορεί να είναι αντιπροσωπευτικά του πληθυσμού και ο βαθμός της αξιοπιστίας των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει κάποιος μπορεί να είναι αρκετά περιορισμένος (Μανωλίτσης, 2019).

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν ανωνύμως από 100 γονείς παιδιών ηλικίας από 1 ½ έως 5 ετών. Το 82% των γονέων, που συμπλήρωσαν τα δοθέντα ερωτηματολόγια, ήταν γυναίκες και το 18% άντρες. Το 77% των οικογενειών ζούσαν στα Χανιά και το 23% στην Κω. Το 4% των γονέων που συμμετείχαν ήταν απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 36% απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 60% απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το 28% των συμμετεχόντων ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, το 45% ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 16% ελεύθεροι επαγγελματίες και το 11% άνεργοι. Το 94% των γονέων που συμμετείχαν ήταν παντρεμένοι με ένα ή περισσότερα παιδιά και το 6% ήταν μητέρες με ένα ή περισσότερα παιδιά.

Το 65% των παιδιών, των οποίων οι γονείς συμμετείχαν στην έρευνα είχαν αδέρφια ενώ το 35% ήταν μοναχοπαιδιά. Από τα παιδιά που είχαν αδέρφια, το 72,3% είχαν ένα και το 27,7% είχαν δύο. Σε σειρά γέννησης, το 50,8% των παιδιών ήταν πρώτα στη σειρά, το 27,7% δεύτερα και το 18,5% τρίτα. Όσον αφορά την ηλικία των παιδιών που αξιολογήθηκαν, το 3% ήταν δύο ετών, το 16% τριών ετών, το 23% τεσσάρων ετών, το 57% πέντε ετών και το 1% έξι ετών. Σχετικά με το χρόνο που περνούν οι γονείς με το παιδί τους ημερησίως βρέθηκε πως ήταν λιγότερο από 1 ώρα για το 4%, 1-3 ώρες για το 15%, 3-5 ώρες για το 35% και περισσότερες από 5 ώρες για το 46% του συνόλου του δείγματος.

Επίσης, συμμετείχαν στην έρευνα οι 100 εκπαιδευτικοί αυτών των παιδιών. Σχετικά με τις μονάδες προσχολικής εκπαίδευσης, που εργάζονταν οι εκπαιδευτικοί, το 23% δούλευε σε παιδικό σταθμό, το 20% σε προνήπιο και το 57% σε νηπιαγωγείο.

Πίνακας 1: Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων.

Φύλο	Γυναίκες	Άντρες
	82%	18%
Τόπος διαμονής	Χανιά	Κως
	77%	23%

Μορφωτικό επίπεδο	Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Τριτοβάθμια εκπαίδευση		
	4%	36%	60%		
Επάγγελμα	Δημόσιος υπάλληλος	Ιδιωτικός υπάλληλος	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Άνεργος/η	
	28%	45%	16%	11%	
Τύπος οικογένειας	Πυρηνική οικογένεια		Μονογονεϊκή οικογένεια		
	94%		6%		
Αδέρφια	Ναι		Όχι		
	65%		35%		
Αριθμός αδελφών	1		2		
	72,3%		27,7%		
Σειρά γέννησης	Πρώτα	Δεύτερα	Τρίτα		
	50,8%	27,7%	18,5%		
Ηλικία παιδιού	2 ετών	3 ετών	4 ετών	5 ετών	6 ετών
	3%	16%	23%	57%	1%
Μονάδα φοίτησης	Παιδικός σταθμός	Προνήπιο	Νηπιαγωγείο		
	23%	20%	57%		
Κοινός	< από 1 ώρα	1-3 ώρες	3-5 ώρες	> από 5 ώρες	

χρόνος	4%	15%	35%	46%
--------	----	-----	-----	-----

4.4. Είδος έρευνας

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία ήταν η ποσοτική. Οι ποσοτικές έρευνες έχουν ως στόχο να διερευνήσουν τους παράγοντες που επιδρούν στα διάφορα φαινόμενα και να εξάγουν γενικά συμπεράσματα πάνω σε αυτά (Μανωλίτσης, 2019). Η διερεύνηση αυτή χρησιμοποιεί αριθμητικά δεδομένα που συλλέγονται αλλά και μαθηματικά – στατιστικά μοντέλα (Μανωλίτσης, 2019). Η συγκεκριμένη μεθοδολογία αξιοποιείται στο έπακρο στις δειγματοληπτικές έρευνες και το κύριο εργαλείο είναι το ερωτηματολόγιο (Μανωλίτσης, 2019).

Μια ποσοτική έρευνα ξεκινά με την κατασκευή ή την επιλογή του ερευνητικού εργαλείου, προκειμένου να συλλεχθούν όλες οι απαιτούμενες απαντήσεις – δεδομένα (Μανωλίτσης, 2019). Στη συνέχεια αυτά τα δεδομένα χρειάζεται να κωδικοποιηθούν και να μετατραπούν σε μετρήσιμες ποσότητες (Μανωλίτσης, 2019). Έπειτα ακολουθεί η στατιστική ανάλυσή τους, συνήθως μέσω του SPSS, αλλά και άλλων στατιστικών πακέτων, όπου εξάγονται τα αποτελέσματα και διατυπώνονται τα συμπεράσματα (Τσιώλης, 2011).

Μέσα από όλη αυτή τη διαδικασία, απώτερος σκοπός είναι ο έλεγχος των ερευνητικών υποθέσεων, καθώς επίσης και η ορθή απάντηση σε όλα τα ερευνητικά ερωτήματα, που τέθηκαν από τους ερευνητές (Μανωλίτσης, 2019). Σε κάθε περίπτωση, είναι απαραίτητο να πληρούνται ορισμένα κριτήρια. Αυτά είναι η εγκυρότητα, η αξιοπιστία, η αντικειμενικότητα και η αντιπροσωπευτικότητα (Μανωλίτσης, 2019). Αν πληρούνται όλα αυτά τα κριτήρια τότε η έρευνα μπορεί να χαρακτηριστεί ότι είναι έγκυρη και αξιόπιστη και κατά συνέπεια, δίνεται στον ερευνητή η δυνατότητα να γενικεύσει τα αποτελέσματα του (Μανωλίτσης, 2019).

Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της ποσοτικής προσέγγισης, που οδήγησαν στην επιλογή της είναι ότι η μορφή της χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και δυσκαμψία (Μανωλίτσης, 2019). Τα χαρακτηριστικά, που αξιολογούνται,

συσχετίζονται ώστε να βρεθούν οι γενικές τάσεις και να επαληθευθούν οι θεωρητικές υποθέσεις/ερωτήματα (Μανωλίτσης, 2019).

4.5. Μεθοδολογικό εργαλείο

Το ερευνητικό εργαλείο της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν το ερωτηματολόγιο, που αποτελούνταν από τρία ξεχωριστά τμήματα. Το ερωτηματολόγιο επιλέχθηκε έναντι της συνέντευξης γιατί σε σύντομο χρονικό διάστημα και με σχετικά χαμηλό κόστος οι ερευνητές μπορούν να συγκεντρώσουν τις απαιτούμενες πληροφορίες που επιθυμούν και να εξετάσουν στη συνέχεια τις συσχετίσεις ανάμεσα στις μεταβλητές (Μανωλίτσης, 2019). Ένα ακόμα πλεονέκτημα είναι ότι οι κλειστού τύπου ερωτήσεις μπορούν να κωδικοποιηθούν πιο εύκολα και αντικειμενικά από τους ερευνητές (Cohen, Manion & Morrison, 2007).

Το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου (ερωτήσεις 1-11) αφορούσε τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Σε αυτές τις ερωτήσεις οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν σχετικά με το φύλο, τον τόπο κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο, το είδος επαγγελματικής απασχόλησης, τον τύπο οικογένειας, το αν το παιδί τους έχει αδέρφια και αν ναι πόσα στον αριθμό, την ηλικία του παιδιού τους, τη μονάδα προσχολικής εκπαίδευσης που φοιτά και το πόσο χρόνο περνάνε με το παιδί τους καθημερινά.

Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου αποτελούνταν από τη κλίμακα ΛΕΠΣ (Λίστα Ελέγχου Παιδικής Συμπεριφοράς) για ηλικίες 1^{1/2}-5 ετών. Πρόκειται για ένα εργαλείο που αξιολογεί τις δυσλειτουργικές συμπεριφορές στα παιδιά και συμπληρώνεται από τους γονείς τους (Achenbach & Rescorla, 2019). Ξεκινά με ερωτήσεις για τα δημογραφικά στοιχεία του παιδιού, όπως για παράδειγμα το όνομα, το φύλο, τη σχέση του ατόμου που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο με το παιδί, το επάγγελμα των γονιών του. Έπειτα υπάρχουν ορισμένες ερωτήσεις ανοιχτού και ορισμένες ερωτήσεις κλειστού τύπου.

Οι γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα έπρεπε να περιγράψουν όσο το δυνατόν καλύτερα το παιδί τους μέσα από τις 100 ερωτήσεις κλειστού τύπου. Για αυτό το λόγο και προκειμένου να γίνουν και ορισμένες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα

παιδιά, υπήρξαν και τρεις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Όμως οι γονείς δεν συμπλήρωσαν καθόλου αυτές τις ερωτήσεις, επομένως δεν υπάρχουν αποτελέσματα για αυτές.

Οι κλειστές ερωτήσεις της συγκεκριμένης κλίμακας βοηθούν στην πιο εύκολη και γρήγορη κωδικοποίηση των αποτελεσμάτων. Η ελευθερία έκφρασης των συμμετεχόντων περιορίζεται στο ελάχιστο. Από την άλλη πλευρά οι ανοιχτού τύπου ερωτήσεις βοηθούν το άτομο να οργανώσει τον τρόπο με τον οποίο επιθυμεί να απαντήσει (Grawitz, 2006).

Η ελληνική έκδοση της κλίμακας ΛΕΠΣ (Achenbach & Rescorla, 2019) αποτελείται από 3 ανοιχτές ερωτήσεις και 100 κλειστά ερωτήματα. Στις κλειστού τύπου ερωτήσεις οι συμμετέχοντες μπορούν να επιλέξουν την απάντηση 0 αν η συγκεκριμένη συμπεριφορά δεν ταιριάζει καθόλου στο παιδί, 1 αν η συγκεκριμένη συμπεριφορά ταιριάζει κάπως ή ορισμένες φορές και 2 αν η συγκεκριμένη συμπεριφορά ταιριάζει πάρα πολύ ή πολύ συχνά με το παιδί (Achenbach & Rescorla, 2019). Κατά συνέπεια φαίνεται ότι οι κλειστού τύπου ερωτήσεις ανήκουν στην τρίβαθμη κλίμακα Likert.

Τα προβλήματα που μελετώνται χωρίζονται σε δύο, πολύ μεγάλες κατηγορίες. Από τη μια μεριά είναι τα προβλήματα εσωτερίκευσης και από την άλλη πλευρά τα προβλήματα εξωτερίκευσης. Πιο συγκεκριμένα υπάρχουν επτά κατηγορίες: τα συναισθηματικά προβλήματα, το άγχος/κατάθλιψη, τα σωματικά συμπτώματα, η απόσυρση, τα προβλήματα ύπνου, τα προβλήματα προσοχής – υπερκινητικότητα και η επιθετικότητα (Achenbach & Rescorla, 2019).

Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση γιατί μπορούσε να γίνει αξιολόγηση και με βάση το DSM. Στόχος όμως δεν ήταν να εντοπιστούν οι κλινικές περιπτώσεις των παιδιών, αλλά να διερευνηθούν τα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης τους. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι υποκλίμακες και οι αντίστοιχες ερωτήσεις τους. Οι ερωτήσεις που δεν συμπεριλαμβάνονται στον παρακάτω πίνακα ανήκουν στην κατηγορία άλλα προβλήματα και δεν αξιολογήθηκαν στα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας

Πίνακας 2: Οι ερωτήσεις της κλίμακας ΛΕΠΣ (1^{1/2}-5 ετών).

Προβλήματα εσωτερίκευσης		Προβλήματα εξωτερίκευσης	
Συναισθηματικά αντιδραστικός	21, 46, 51, 79, 82, 83, 92, 97, 99	Προβλήματα ύπνου	22, 38, 48, 64, 74, 84, 94
Ανήσυχος/ Καταθλιπτικός	10, 33, 37, 43, 47,68, 87, 90	Προβλήματα προσοχής	5, 6, 56, 59, 95
Σωματικές ενοχλήσεις	1, 7, 12, 19, 24, 39, 45, 52, 78, 86, 93	Επιθετική συμπεριφορά	8, 15, 16, 18, 20, 27, 29, 35, 40, 42, 44, 53, 58, 66, 69, 81, 85, 88, 96
Απομόνωση	2, 4, 23, 62, 67, 70, 71, 98		

Όσον αφορά την αξιοπιστία της συγκεκριμένης κλίμακας άλλες έρευνες έδειξαν ότι κυμαίνεται από 0,63-0,83. Έτσι κατέληξαν ότι είναι ένα αξιόπιστο ερευνητικό εργαλείο για να αξιολογεί τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών (Bangirana, Nakasujja, Giordani, Orocka, John & Boivin, 2009). Όσον αφορά την εγκυρότητα της κλίμακας η φαινομενική φαίνεται ότι είναι λίγο πιο ασθενής καθώς είναι υποκειμενική (Cohen, Manion & Morrison, 2007).

Το τρίτο τμήμα του ερωτηματολογίου ήταν η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α (Κατάλογος Ελέγχου Συμπεριφοράς στην Προσχολική Ηλικία). Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο έχει κατασκευαστεί από τον Μανωλίτση (2013). Η κλίμακα είναι η αναθεωρημένη έκδοση του ΚΕΣΠΗ (Μανωλίτσης, 2013), που είχε δημιουργηθεί για να αξιολογήσει τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών 4-6 ετών. Ο αναθεωρημένος κατάλογος δημιουργήθηκε με βάση τα προβλήματα συμπεριφοράς, που παρουσιάζουν τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας 3-6 ετών (Papatheodorou, 2005; Holland, Malmberg & Peacock, 2017) και παρουσιάζει τα στοιχεία του καταλόγου που στηρίχθηκε στη δομή του «Καταλόγου Ελέγχου για την Προσχολική Συμπεριφορά» (McGuire & Richman, 1986, 1988).

Η συγκεκριμένη κλίμακα αξιολογεί τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών, τόσο εσωτερίκευσης όσο και εξωτερίκευσης (Μανωλίτσης, 2013). Πιο συγκεκριμένα, στα προβλήματα εσωτερίκευσης αξιολογούνται οι φόβοι, η απομόνωση, η γκρίνια, οι σωματικές ενοχλήσεις, το άγχος αποχωρισμού, η ενούρηση κλπ. ενώ στα εξωτερίκευσης ανήκουν η υπερκινητικότητα, η διάσπαση προσοχής, η ανυπακοή, οι εκρήξεις θυμού, οι εριστικές τάσεις, η δυσκολία τήρησης της σειράς, η χυδαιολογία, η ψευδολογία κλπ. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται αναλυτικά όλα τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών.

Πίνακας 3: Διαστάσεις συμπεριφοράς του ΚΕΣΠΗ-Α

Προβλήματα εξωτερίκευσης	Προβλήματα εσωτερίκευσης
1. Επίπεδο ενεργητικότητας	2. Απόρριψη από συνομηλίκους
3. Διάσπαση προσοχής	5. Εξάρτηση από την παιδαγωγό
4. Ανυπακοή/Απειθεία	6. Γλωσσικά προβλήματα
7. Εκρήξεις θυμού	8. Μοναχικότητα
10. Εριστικές τάσεις	9. Ευαισθησία
13. Τάση να ενοχλεί τους άλλους	11. Τάση να ζει «στον κόσμο» του
15. Τάση για καταστροφή αντικειμένων	12. Γκρίνια
17. Δυσκολία τήρησης σειράς	14. Απομόνωση από παιδαγωγούς
19. Χυδαιολογία/Άσεμνες χειρονομίες	16. Τρόμος/Φόβος
20. Ψευδολογία	22. Σωματικές ενοχλήσεις
21. Τάση για κλοπή	24. Ενούρηση
23. Κοροϊδία από συνομηλίκους	25. Εγκόπριση
26. Αρνητισμός συμμετοχής σε δραστηριότητες	27. Άγχος αποχωρισμού

28. Δυσκολία μοιράσματος

Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο αποτελείται από 32 ερωτήσεις. Οι 28 συμπληρώνονται με βάση ένα (+) που μπορεί να συμπληρώσει ο συμμετέχων που αξιολογεί τη συμπεριφορά του παιδιού. Η 29^η ερώτηση αφορά τις στερεοτυπικές συνήθειες και συμπληρώνεται με βάση το 0 αν δεν παρατηρείται ποτέ αυτή η συμπεριφορά από το παιδί, με 1 που δηλώνει ότι «συμβαίνει περιστασιακά μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα» και με 2 που δηλώνει ότι «συμβαίνει συχνά ή για μεγάλα χρονικά διαστήματα» (Μανωλίτσης, 2013).

Στην ερώτηση 30 οι ερωτηθέντες πρέπει να επιλέξουν μια απάντηση από το «Όχι», «Πιθανώς» και «Ναι». Οι ερωτήσεις 31 και 32 είναι ανοιχτού τύπου. Οι τρεις τελευταίες ερωτήσεις δεν υπολογίζονται στο τελικό σκορ, για το λόγο αυτό δεν λήφθηκαν υπόψη στα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας. Ωστόσο στο παράρτημα υπάρχουν όλες οι απαντήσεις των γονιών που δήλωσαν Ναι (Μανωλίτσης, 2013).

Οι 28 ερωτήσεις αξιολογούν τη συχνότητα και τη σοβαρότητα της συμπεριφοράς. Κάθε περιγραφή βαθμολογείται με το 0 «δεν συμβαίνει ποτέ», 1 «συμβαίνει περιστασιακά μόνο για σύντομο διάστημα» και 2 «συμβαίνει συχνά ή για μεγάλα χρονικά διαστήματα». Οι ερωτήσεις 1, 6, 18 και 29 διαφέρουν όσον αφορά τη βαθμολογία τους. Η πρώτη ερώτηση περιλαμβάνει τέσσερις περιγραφές όπου με 2 βαθμολογούνται οι έντονες καταστάσεις, δηλαδή η έντονη υπερκινητικότητα και η έντονη νοηλικότητα. Με 1 και 0 βαθμολογούνται η ήπια και τυπική συμπεριφορά. Στην 6^η ερώτηση που εξετάζει τα γλωσσικά προβλήματα των παιδιών με 0 βαθμολογείται η απάντηση ότι το παιδί δεν μιλά καθαρά και κατανοητά και όταν δεν μιλάει ελληνικά, αλλά μιλάει μια δεύτερη γλώσσα. Το 1 σημαίνει ότι το παιδί παρουσιάζει μέτρια απόκλιση από την τυπική συμπεριφορά και το 2 όταν έχει μεγάλη. Η ερώτηση 18 χωρίζεται σε ορισμένες υποερωτήσεις, που αξιολογούν τα προβλήματα όρεξης (ανορεξία και βουλιμία) και προστίθενται στις συμπεριφορές που δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε άλλη κατηγορία μαζί με όσες αποτελούν στερεοτυπικές συνήθειες. Τέλος η 29^η ερώτηση βαθμολογείται συνολικά με το μέγιστο βαθμό (Μανωλίτσης, 2013).

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι μορφές συμπεριφοράς που περιλαμβάνονται στον ΚΕΣΠΗ-Α. Η υψηλότερη βαθμολογία σε αυτή την κλίμακα είναι 58 και η χαμηλότερη το 0.

Πίνακας 4: Μορφές συμπεριφοράς που περιλαμβάνονται στον ΚΕΣΠΗ-Α.

1. Επίπεδο ενεργητικότητας
2. Απόρριψη από συνομηλίκους
3. Διάσπαση προσοχής
4. Ανυπακοή/Απειθεία
5. Εξάρτηση από την παιδαγωγό
6. Γλωσσικά προβλήματα
7. Εκρήξεις θυμού
8. Μοναχικότητα
9. Ευαισθησία
10. Εριστικές τάσεις
11. Τάση να ζει «στον κόσμο» του
12. Γκρίνια
13. Τάση να ενοχλεί τους άλλους
14. Απομόνωση από παιδαγωγούς
15. Τάση για καταστροφή αντικειμένων
16. Τρόμος/Φόβος
17. Δυσκολία τήρησης σειράς

18. Προβλήματα όρεξης για φαγητό
19. Χυδαιολογία/Άσεμνες χειρονομίες
20. Ψευδολογία
21. Τάση για κλοπή
22. Σωματικές ενοχλήσεις
23. Κοροϊδία από συνομηλίκους
24. Ενούρηση
25. Εγκόπριση
26. Αρνητισμός συμμετοχής σε δραστηριότητες
27. Άγχος αποχωρισμού
28. Δυσκολία μοιράσματος
29. Στερεοτυπικές συνήθειες

4.6. Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Η έρευνα ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2022 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο της επόμενης χρονιάς. Η ερευνήτρια επισκέφτηκε διάφορες μονάδες προσχολικής εκπαίδευσης στα Χανιά και στη Κω και ενημέρωσε τους εκπαιδευτικούς για το σκοπό της έρευνας. Στη συνέχεια, δόθηκε σε εκείνους το σύνολο των ερωτηματολογίων. Προώθησαν στους γονείς των παιδιών το έντυπο συγκατάθεσης, το έντυπο με τις οικογενειακές πληροφορίες και την κλίμακα ΛΕΠΣ. Έτσι, οι γονείς ενημερώθηκαν για το σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας. Επίσης, κατέστη ξεκάθαρο ότι οι απαντήσεις τους θα ήταν ανώνυμες και εμπιστευτικές, με τη διαβεβαίωση ότι η συμμετοχή τους στην έρευνα ήταν εθελοντική και δεν θα πάθαιναν κάποια βλάβη. Το μόνο που χρειαζόνταν ήταν 15-20 λεπτά για να συμπληρώσουν πλήρως τα

ερωτηματολόγια. Εφόσον είχαν κάποια ερώτηση μπορούσαν να επικοινωνήσουν μαζί της. Κατόπιν υπογραφής και επιστροφής του εντύπου συγκατάθεσης από το γονέα στους εκπαιδευτικούς των παιδιών τους ξεκινούσε η συμπλήρωση της κλίμακας ΚΕΣΠΗ-Α για το καθένα ξεχωριστά. Αν ήθελαν, οι γονείς μπορούσαν να επικοινωνήσουν μετά τη λήξη της έρευνας με την ερευνήτρια προκειμένου να ενημερωθούν για τα αποτελέσματα.

Όταν τα δεδομένα συλλέχθηκαν παρέμειναν κλειδωμένα σε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή στον οποίο είχε πρόσβαση μόνο η ερευνήτρια. Δεν μπορούσε κανείς να τα εντοπίσει. Συμπληρωματικά, αξίζει να αναφερθεί πως η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας έγινε με την έγκριση της Επιτροπής Ηθικής και Δεοντολογίας του Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

4.7. Ανάλυση δεδομένων

Όταν συλλέχθηκαν όλα τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν και εισήχθησαν στο SPSS. Μετρήθηκαν οι ποσοστιαίες συχνότητες όλων των ερωτήσεων των δημογραφικών – οικογενειακών πληροφοριών. Στη συνέχεια μετρήθηκε ο δείκτης αξιοπιστίας για τη ΛΕΠΣ και τον ΚΕΣΠΗ-Α και για τις επιμέρους υποκατηγορίες τους. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

Πίνακας 5: Ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach's Alpha για τη ΛΕΠΣ και το ΚΕΣΠΗ-Α.

ΛΕΠΣ			ΚΕΣΠΗ-Α		
Όλη η κλίμακα	Προβλήματα Εσωτερίκευσης	Προβλήματα εξωτερίκευσης	Όλη η κλίμακα	Προβλήματα εσωτερίκευσης	Προβλήματα εξωτερίκευσης
.651	.430	.466	.895	.915	.715

Όπως δείχνουν αυτά τα αποτελέσματα καλύτερη εγκυρότητα και αξιοπιστία φαίνεται ότι έχει η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α. Ο συνολικός δείκτης αξιοπιστίας ήταν .895 και επειδή η τιμή του είναι πάνω από .70 τα αποτελέσματα θεωρείται ότι μπορούν να γενικευθούν στον πληθυσμό. Όμως, η τιμή .651 για το σύνολο της κλίμακας ΛΕΠΣ

δείχνει ότι η συγκεκριμένη κλίμακα δεν έχει πολύ υψηλή εγκυρότητα και αξιοπιστία και τυχόν γενικεύσεις χρειάζεται να γίνουν με φειδώ (Δαφέρμος, 2005).

Έπειτα, διεξήχθη ανάλυση t-test για ανεξάρτητα δείγματα ανάμεσα στο αν το παιδί έχει αδέρφια και στις υποκατηγορίες των δύο ερωτηματολογίων. Ο λόγος που επιλέχθηκε αυτή η ανάλυση είναι γιατί η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι κατηγορικού τύπου με δύο μόνο κατηγορίες και οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι αριθμητικού τύπου. Διεξήχθη ανάλυση Pearson r για να εντοπιστούν στατιστικά σημαντικά διαφορές ανάμεσα στη σειρά γέννησης του παιδιού και στις υποκατηγορίες των δύο κλιμάκων. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη ανάλυση είναι γιατί τόσο η ανεξάρτητη, όσο και οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι αριθμητικού τύπου. Διεξήχθη ανάλυση one way Anova ανάμεσα στο χρόνο που οι γονείς περνούν με τα παιδιά τους και στις βαθμολογίες στις υποκλίμακες. Ο λόγος που επιλέχθηκε αυτή η ανάλυση είναι γιατί η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι κατηγορικού τύπου με πάνω από δύο κατηγορίες, ενώ οι εξαρτημένες είναι αριθμητικού τύπου (Δαφέρμος, 2005).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

5. Αποτελέσματα

5.1. Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των υποκλιμάκων της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι για κάθε μία από τις υποκλίμακες της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α. Όπως απεικονίζεται, στην υποκλίμακα συναισθηματικά αντιδραστικός, ο μέσος όρος ήταν 2.790 και η τυπική απόκλιση 4.617. Στην υποκλίμακα ανήσυχος/καταθλιπτικός, ο μέσος όρος ήταν 3.230 και η τυπική απόκλιση 2.946. Στην υποκλίμακα σωματικές ενοχλήσεις, ο μέσος όρος ήταν 0.830 και η τυπική απόκλιση 1.082. Στην υποκλίμακα απομόνωση, ο μέσος όρος ήταν 1.560 και η τυπική απόκλιση 2.075. Επομένως, βάσει όλων των ανωτέρω το σύνολο των παιδιών του δείγματος δηλώθηκαν ως περισσότερο ανήσυχα και να συναισθηματικά αντιδραστικά από τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς τους.

Εν συνεχεία, στην υποκλίμακα προβλήματα ύπνου, ο μέσος όρος ήταν 1.700 και η τυπική απόκλιση 2.199. Στην υποκλίμακα προβλήματα προσοχής, ο μέσος όρος ήταν 1.840 και η τυπική απόκλιση 2.097. Στην υποκλίμακα επιθετική συμπεριφορά, ο μέσος όρος ήταν 7.790 και η τυπική απόκλιση 6.688. Κατά συνέπεια τα παιδιά του δείγματος παρουσιάζονται ότι είναι πιο επιθετικά.

Στην κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α, ο μέσος όρος των προβλημάτων εσωτερίκευσης ήταν 4.737 και η τυπική απόκλιση 5.332. Ο μέσος όρος των προβλημάτων εξωτερίκευσης ήταν 4.301 και η τυπική απόκλιση 3.207. Έτσι, φαίνεται πως τα παιδιά στο σύνολο τους παρουσίαζαν περισσότερο προβλήματα εσωτερίκευσης παρά εξωτερίκευσης.

Πίνακας 6: Οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις για τις υποκλίμακες της ΛΕΠΣ και του ΚΕΣΠΗ-Α.

Υποκλίμακα	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
------------	------------	-----------------

Συναισθηματικά αντιδραστικός	2.790	4.617
Ανήσυχος/Καταθλιπτικός	3.230	2.946
Σωματικές ενοχλήσεις	0.830	1.082
Απομόνωση	1.560	2.075
Προβλήματα ύπνου	1.700	2.199
Προβλήματα προσοχής	1.840	2.097
Επιθετική συμπεριφορά	7.790	6.688
Προβλήματα εσωτερίκευσης ΚΕΣΠΗ-Α	4.737	5.332
Προβλήματα εξωτερίκευσης ΚΕΣΠΗ-Α	4.301	3.207

5.2. Η επίδραση του τύπου οικογένειας στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών

Όσον αφορά τον τύπο οικογένειας και την κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις. Άρα φαίνεται ότι ο τύπος της οικογένειας δεν επηρεάζει την εμφάνιση των προβλημάτων συμπεριφοράς εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Επιπλέον, για την κλίμακα ΛΕΠΣ η στατιστική ανάλυση έδειξε ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν σε μονογονεϊκές οικογένειες, μόνο με τη μητέρα τους, είχαν περισσότερα προβλήματα απομόνωσης και ύπνου. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7: Η επίδραση του τύπου οικογένειας στην εμφάνιση προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Υποκλίμακα	T	P	Παντρεμένο ζευγάρι με ένα ή περισσότερα παιδιά	Μητέρα με ένα ή περισσότερα παιδιά
------------	---	---	--	------------------------------------

Απομόνωση	3.278	.008	1.638	.333
Προβλήματα ύπνου	2.286	.05	1.766	.666

5.3. Η επίδραση των αδελφών στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικήευσης και εξωτερικήευσης των παιδιών

Όσον αφορά την επίδραση των αδελφών στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικήευσης και εξωτερικήευσης των παιδιών, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές σχέσεις στην κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α. Αυτό σημαίνει ότι τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών οφείλονται σε άλλους παράγοντες και όχι στο αν έχουν αδέρφια ή όχι.

Επιπλέον στην κλίμακα ΛΕΠΣ φάνηκε, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 8, ότι τα παιδιά που είχαν αδέρφια ήταν πιο ανήσυχα/καταθλιπτικά και λιγότερο απομονωμένα.

Πίνακας 8: Η επίδραση των αδελφών στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικήευσης και εξωτερικήευσης των παιδιών.

Υποκλίμακα	T	p	Ναι	Όχι
Ανήσυχος/καταθλιπτικός	2.699	.008	3.769	2.228
Απομόνωση	2.273	.026	1.876	.828

5.4. Η επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικήευσης και εξωτερικήευσης των παιδιών

Όσον αφορά την επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικήευσης και εξωτερικήευσης των παιδιών, στην κλίμακα ΛΕΠΣ φαίνεται ότι επηρεάζεται η επιθετικότητα των παιδιών ($r = .291$, $p = .019$). Με άλλα λόγια, όσο πιο

μετά γεννήθηκε ένα παιδί σε μια οικογένεια τόσο περισσότερη επιθετικότητα εκφράζει.

Επιπλέον, στην κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α αποδείχθηκε ότι όσο πιο μετά σε μια οικογένεια γεννήθηκε ένα παιδί τόσο περισσότερα προβλήματα εσωτερικευσης έχει ($r = .350$, $p = .004$). Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 9.

Πίνακας 9: Η επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικευσης και εξωτερικευσης των παιδιών.

Σειρά γέννησης	r	P
Επιθετικότητα	.291	.019
Προβλήματα εσωτερικευσης ΚΕΣΠΗ-Α	.350	.004

5.5. Η επίδραση του κοινού χρόνου γονέα - παιδιού στα προβλήματα εσωτερικευσης και εξωτερικευσης των παιδιών

Ο χρόνος που περνούν οι γονείς με το παιδί τους επηρεάζει σε πολύ σημαντικό βαθμό την εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερικευσης και εξωτερικευσης. Πιο συγκεκριμένα, στον Πίνακα 10 παρουσιάζονται αυτές οι επιδράσεις. Αρχικά, όσον αφορά την κλίμακα ΛΕΠΣ φαίνεται ότι είναι στατιστικά σημαντική η συσχέτιση με την υποκλίμακα ανήσυχος/καταθλιπτικός ($F = 3.882$, $p = .006$), την υποκλίμακα απομόνωση ($F = 13.977$, $p = .000$) και την υποκλίμακα προβλήματα προσοχής ($F = 4.015$, $p = .005$). Πιο αναλυτικά, τα παιδιά που περνούν λιγότερο από μία ώρα με τους γονείς τους θα είναι περισσότερο ανήσυχα/καταθλιπτικά (μέσος όρος = 7.000) ενώ τα παιδιά που περνούν 1-3 ώρες θα είναι λιγότερο. Τα παιδιά που περνούν λιγότερο από 1 ώρα με τους γονείς τους θα είναι περισσότερο απομονωμένα και με προβλήματα προσοχής (μέσος όρος = 7.000 και 3.000 αντίστοιχα), σε σύγκριση με τα παιδιά που περνούν περισσότερο από 5 ώρες καθημερινά (οι αντίστοιχοι μέσοι όροι είναι 0.711 και 1.000).

Πίνακας 10: Η επίδραση του χρόνου που περνάνε οι γονείς με το παιδί τους στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών.

Υποκλίμακα	F	p	< από 1 ώρα	1-3 ώρες	3-5 ώρες	> από 5 ώρες
Ανήσυχος / καταθλιπτικός	3.882	.006	7.000	2.200	4.114	2.577
Απομόνωση	13.977	.000	7.000	2.133	1.800	0.711
Προβλήματα προσοχής	4.015	.005	3.000	2.066	2.685	1.000
Προβλήματα Εσωτερίκευσης ΚΕΣΠΗ-Α	6.168	.000	15.625	5.019	4.877	3.446
Προβλήματα Εξωτερίκευσης ΚΕΣΠΗ-Α	4.076	.004	9.000	5.159	4.681	3.304

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

6. Συζήτηση

Ο σκοπός της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας ήταν η διερεύνηση της ύπαρξης αδελφιών ως συσχετιστικό παράγοντα για την εκδήλωση προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Συγκεκριμένα, εξετάστηκε το εάν η παρουσία αδελφιών επηρεάζει τη συχνότητα εμφάνισης προβλημάτων συμπεριφοράς και συναισθήματος.

Τα αδέλφια φαίνεται ότι βοηθούν το ένα το άλλο στη καλλιέργεια των κοινωνικών τους δεξιοτήτων, στην απόκτηση δεξιοτήτων λειτουργικής διαχείρισης συγκρούσεων, στο να μάθουν να διαπραγματεύονται και να μπαίνουν το ένα στη θέση του άλλου (Kramer & Conger, 2009). Επιπλέον, έχει σημειωθεί από τους Angell, Meadan & Stoner (2012) και Beyer (2009), ότι τα αδέλφια συμβάλλουν στην ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης, βοηθούν στην καλύτερη δυνατή έκφραση των σκέψεών τους, μειώνουν τη μοναχικότητα και περιορίζουν την εκδήλωση διαταραχών συμπεριφοράς. Τα αδέλφια μαθαίνουν να μοιράζονται και γενικά αναπτύσσονται καλύτερα κοινωνικά και πνευματικά. Επιπροσθέτως, τα αδέλφια μαθαίνουν να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και αυτό βελτιώνει σε γενικές γραμμές τη ψυχική τους υγεία, με αποτέλεσμα να εξηγείται η εμφάνιση, ολοένα και λιγότερων προβλημάτων συμπεριφοράς (Buist, Deković & Prinzie, 2013).

Πράγματι, μέσα από τις απαντήσεις που δόθηκαν, από γονείς και εκπαιδευτικούς, επιβεβαιώθηκε η σημαντική συμβολή της ύπαρξης της αδελφικής σχέσης, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής των παιδιών, στη ψυχική τους ευημερία (McHale, Crouter & Whiteman, 2003). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα και είχαν ένα ή περισσότερα αδέλφια συγκέντρωσαν χαμηλότερες βαθμολογίες στις επιμέρους κλίμακες των προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης.

Αναλυτικότερα, η πρώτη ερευνητική υπόθεση, η οποία υποστήριζε πως τα παιδιά, που έχουν αδέλφια, θα έχουν λιγότερα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης φαίνεται πως επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων. Η κλίμακα ΛΕΠΣ βρήκε ότι τα παιδιά, που είχαν αδέλφια, ήταν

περισσότερο ανήσυχα/καταθλιπτικά και λιγότερο απομονωμένα. Το γεγονός πως δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις στην κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α, ενδεχομένως να δείχνει πως τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών σχετίζονται με άλλους παράγοντες που δεν έχουν να κάνουν με την ύπαρξη αδερφιών.

Οι Downey & Condron (2004), αντίστοιχα, διαπίστωσαν ότι τα παιδιά με αδέρφια παρουσιάζουν, κατά μέσο όρο, καλύτερες κοινωνικές και διαπροσωπικές δεξιότητες από τα παιδιά χωρίς αδέρφια. Επίσης, εκτίμησαν πως το χάσμα στις κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών με και χωρίς αδέρφια θα έχει αυξητική τάση με την πάροδο του χρόνου. Κατέληξαν, ακόμη, πως το να έχεις αδέρφια, έστω και ένα, βοηθά τα παιδιά να έχουν καλύτερο αυτοέλεγχο, αποτελεσματικότερη ρύθμιση των αρνητικών συναισθημάτων και λιγότερα προβλήματα εξωτερίκευσης της συμπεριφοράς (Downey & Condron, 2004). Τις καλές κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών που είχαν αδέρφια απέδειξαν και οι Sang & Nelson (2017). Συνολικά, οι κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών βελτιώνονται όταν έχουν τουλάχιστον ένα αδερφό, αλλά αυτό το όφελος φάνηκε να μειώνεται όταν το πλήθος των αδελφιών αυξάνεται σε τρία ή περισσότερα (Downey & Condron, 2004).

Μετρώντας οι Bobbitt-Zeher & Downey (2013) τις κοινωνικές δεξιότητες και την ικανότητα να κάνει κάποιος φίλους, δεν βρήκαν επαρκή στοιχεία ότι τα μοναχοπαίδια σημειώνουν λιγότερες φιλίες σε σχέση με τους συνομηλίκους τους με αδέρφια. Η πιο πιθανή εξήγηση για το ότι τα ευρήματα που αφορούν στα παιδιά προσχολικής ηλικίας δεν βρίσκουν ισχύ σε δείγματα μεγαλύτερης ηλικίας υποκειμένων, έχει να κάνει με το ότι οι κοινωνικές δεξιότητες κατά τη διάρκεια του νηπιαγωγείου εξελίσσονται ραγδαία καθώς τα παιδιά συναναστρέφονται με τους συνομηλίκους τους και αλληλεπιδρούν τόσο στο σχολείο όσο και στις εξωσχολικές τους δραστηριότητες. Αντί, λοιπόν, να αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου το κοινωνικό έλλειμμα, καταλήγει να εξαφανίζεται καθώς τα παιδιά ωριμάζουν και αποκτούν ολοένα και περισσότερες εμπειρίες (Bobbitt-Zeher & Downey, 2013).

Το εύρημα ότι τα παιδιά με αδέρφια είχαν περισσότερο άγχος έχει επιβεβαιωθεί και από άλλους ερευνητές διεθνώς. Μελέτες έχουν δείξει ότι τα παιδιά που απλά εξέφραζαν άγχος, χωρίς να τους έχει γίνει η διάγνωση για αγχώδη διαταραχή, φαίνεται ότι επηρεάζονταν σε αρκετά μεγάλο βαθμό από τα αδέρφια τους (Helenius, Munk-Jørgensen & Steinhausen, 2014; Li, Sundquist & Sundquist, 2011).

Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των αδερφιών σημειώνεται υψηλός βαθμός ανταγωνισμού, ο οποίος λόγω του ότι βρίσκονται σε συνεχή επαφή, βιώνεται με περίσσεια συναισθηματική φόρτιση, γεγονός που συνηγορεί στην ύπαρξη αυξημένων ποσοστών άγχους (Whiteman, McHale & Soli, 2011). Το ότι τα μοναχοπαιδιά είχαν χαμηλότερο σκορ άγχους, ίσως να ερμηνεύεται με το ότι έχουν στραμμένη πάνω τους όλη την προσοχή και λαμβάνουν μεγαλύτερα επίπεδα πνευματικής φροντίδας και οικονομικής στήριξης (Goel & Aggarwal, 2012). Μία άλλη παράμετρος που είναι σημαντικό να αναφερθεί και ενδεχομένως να εξηγεί τη συγκεκριμένη σχέση μεταξύ των μεταβλητών του άγχους και της ύπαρξης αδερφιών, σχετίζεται με τις διαδικασίες ταύτισης και διαφοροποίησης μεταξύ των παιδιών της ίδιας οικογένειας, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη δημιουργία συγκρούσεων και άγχους (Finzi-Dottan & Cohen, 2010). Επίσης, ένας άλλος συντελεστής που ενδεχομένως να ερμηνεύει την ύπαρξη άγχους ή κατάθλιψης που βρέθηκε, είναι οι έντονα συγκρουσιακές και αρνητικές σχέσεις μεταξύ των αδελφών στην παιδική ηλικία (Stocker, Burwell & Briggs, 2002). Άλλοι ερευνητές, ωστόσο, βρήκαν πως το άγχος των παιδιών επηρεάζεται από τη σχέση που έχουν αναπτύξει με τη μητέρα τους και όχι με τα αδέρφια τους (Dia & Harrington, 2006).

Η δεύτερη ερευνητική υπόθεση, ανέφερε πως τα παιδιά, που τους αφιερώνουν περισσότερο χρόνο οι γονείς τους, θα έχουν λιγότερα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης, σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν περνούν πολύ χρόνο με τους γονείς τους. Πράγματι το ΚΕΣΠΗ-Α κατέδειξε πως όση λιγότερη ώρα περνούσαν οι γονείς με τα παιδιά τους, τόσο περισσότερο ανέπτυσαν τα παιδιά προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης. Παρόμοια, η κλίμακα ΛΕΠΣ έδειξε στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις υποκλίμακες ανήσυχος/καταθλιπτικός, απομόνωση και προβλήματα προσοχής. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκαν αντίστοιχα ευρήματα στη σύγχρονη βιβλιογραφία και για αυτό το λόγο, τα παραπάνω αποτελέσματα δεν είναι συγκρίσιμα. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει πως αυτό είναι και μία πρωτοπορία της παρούσας έρευνας, μιας και της προσδίδει ένα παραπάνω χαρακτηριστικό γνώρισμα. Είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί και ως διερευνητική μελέτη, εφόσον προσεγγίζει ένα θέμα που δεν έχει μελετηθεί προηγουμένως και υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες γύρω από αυτό. Επομένως, τα συμπεράσματα που αναδύθηκαν αποτελούν σημείο εκκίνησης για επόμενες και πιο εκτεταμένες έρευνες.

Επιβεβαιωτικά ήταν τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων και για τη τρίτη ερευνητική υπόθεση, βάσει της οποίας ο τύπος οικογένειας θα επηρέαζε την ύπαρξη συγκεκριμένων προβλημάτων εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης. Πιο συγκεκριμένα, αναμενόταν τα παιδιά που τα μεγάλωναν μόνο οι μητέρες τους να παρουσίαζαν μεγαλύτερα ποσοστά προβλημάτων ψυχικής υγείας. Η κλίμακα ΛΕΠΣ αποκάλυψε πως παιδιά που μεγαλώνουν σε μονογονεϊκές οικογένειες, μόνο με τη μητέρα τους, εμφάνιζαν περισσότερα προβλήματα απομόνωσης και ύπνου. Η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α δεν εντόπισε στατιστικά σημαντικές σχέσεις, γεγονός που συνηγορεί στο ότι τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών οφείλονται σε άλλους παράγοντες, οι οποίοι δεν έχουν συμπεριληφθεί στον παρόντα ερευνητικό σχεδιασμό. Αντίστοιχα, στην έρευνα των Mahomed, Alexander & Maree (2022) αποδείχθηκε πως τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών συμμετείχαν λιγότερο σε δραστηριότητες εκτός σπιτιού, πράγμα που συσχετίστηκε θετικά με αισθήματα απομόνωσης και μειωμένη κοινωνική υποστήριξη.

Οι Golombok, Zadeh, Imrie, Smith & Freeman (2016) στη μελέτη τους κατέληξαν σε ένα διαφορετικό συμπέρασμα. Πιο ειδικά, υποστήριξαν πως τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών ανατρέφονται το ίδιο ποιοτικά με τα παιδιά των παραδοσιακών οικογενειών με δύο γονείς και σημειώνουν το ίδιο υψηλά επίπεδα ζεστασιάς και αλληλεπίδρασης. Μάλιστα, βρήκαν πως οι μόνες μητέρες αισθάνονταν λιγότερο θυμό με τα παιδιά τους και επομένως, υπήρχαν λιγότερες συγκρούσεις στο σπίτι. Όσον αφορά τα συναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα δεν εντόπισαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των παιδιών διαφορετικών τύπων οικογένειας. Συνεπώς, άλλοι είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με υψηλότερα επίπεδα συναισθηματικών και συμπεριφορικών προβλημάτων στα παιδιά και όχι ο τύπος της οικογένειας. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί πως η οικονομική δυσπραγία είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες πρόβλεψης ψυχολογικών προβλημάτων στα παιδιά διαζευγμένων ή ανύπαντρων μητέρων (Hetherington & Stanley-Hagan, 2002). Συμπληρωματικά, αντίστοιχα το έντονο γονεϊκό άγχος και οι ελλειμματικές προσαρμοστικές ικανότητες των παιδιών θα μπορούσαν να συνιστούν ως παράγοντες κινδύνου για την εμφάνιση προβλημάτων ψυχικής υγείας (Golombok et al., 2016).

Ένα ακόμη εύρημα της εν λόγω διπλωματικής εργασίας, σχετιζόταν με την επίδραση της σειράς γέννησης στην εκδήλωση των προβλημάτων εσωτερίκευσης και

εξωτερίκευσης στα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α έδειξε πως όσο πιο μετά σε μια οικογένεια γεννήθηκε ένα παιδί τόσο περισσότερα προβλήματα εσωτερίκευσης θα έχει. Από τη κλίμακα ΛΕΠΣ βρέθηκε πως όσο πιο μετά γεννήθηκε ένα παιδί σε μια οικογένεια, τόσο περισσότερη επιθετικότητα θα εκφράζει. Το ανωτέρω εύρημα, εξηγείται διότι η επιθετικότητα μπορεί να λογιστεί σαν έκφραση των αποτυχιών που βιώνουν τα παιδιά στην παιδική ηλικία στις προσπάθειες τους να καταφέρουν κάτι, με άλλα λόγια η αποτυχία είναι επαρκής συνθήκη για την εμφάνιση επιθετικότητας (Mchale & Gameble, 1989). Τα αποτελέσματα της έρευνας των Ardebili & Golshani (2016), έρχονται σε αντιδιαστολή με τα παρόντα ευρήματα διότι δεν βρήκαν σημαντική διαφορά στα επίπεδα επιθετικότητας των παιδιών ανάλογα με τη σειρά γέννησής τους. Ακόμα, οι Finzi-Dottan & Cohen (2010) και οι Voorpostel & Schans (2011), δεν δίνουν ισχύ στην παραπάνω πρόταση, μιας και διαπίστωσαν ότι τα μεγαλύτερα παιδιά μιας οικογένειας εμφανίζουν περισσότερες συγκρούσεις και πιο χαμηλά επίπεδα εγγύτητας, συγκριτικά με τα μικρότερα αδέρφια τους.

Περιορισμός της έρευνας αποτελεί το ότι για τη διεξαγωγή των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε μικρό μέγεθος δείγματος, το οποίο συγκεντρώθηκε με δειγματοληψία ευκολίας. Το παραπάνω, δυστυχώς, δε συνηγορεί στο να έχουν υψηλή εγκυρότητα τα ευρήματα. Επιπρόσθετα, η κλίμακα ΛΕΠΣ βρέθηκε πως δεν διαθέτει υψηλή εγκυρότητα και αξιοπιστία, ενώ η κλίμακα ΚΕΣΠΗ-Α, η οποία διαθέτει δεν έδωσε πολλά στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα στις στατιστικές αναλύσεις. Συνεπώς, έγινε χρήση μόνο ερωτηματολογίων για τη συλλογή δεδομένων, όπου από τη μία έχουν εγκυρότητα και αξιοπιστία, όμως χάνονται πολύτιμες πληροφορίες που θα προέκυπταν από άλλες ποιοτικές μεθόδους συλλογής δεδομένων. Ένας ακόμα περιορισμός ήταν ότι οι έρευνες που εντοπίστηκαν ήταν αρκετά παλιές (κυρίως από το 2000 ως το 2010), επομένως, μπορεί η σημερινή κατάσταση να έχει αλλάξει και τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας να μην μπορούν να γενικευθούν στον πληθυσμό. Η βιβλιογραφική αναζήτηση που πραγματοποιήθηκε κυρίως στο Academic Search Ultimate, στο JSTOR, στο Psychology and Behavioral Sciences Collection και στο ScienceDirect δεν φάνηκε ότι είχε κάποιο αποτέλεσμα για πιο σύγχρονες έρευνες. Ένας ακόμη περιορισμός αποτελεί ότι δεν εντοπίστηκαν έρευνες που να αξιολογούν την επίδραση του χρόνου που περνούν οι γονείς με κάθε τους παιδί. Εξίσου σημαντικό είναι πως οι απαντήσεις

των γονέων που αξιολογήθηκαν ενδέχεται να είναι ως έναν βαθμό μεροληπτικές, λόγω της στενής συναισθηματικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ εκείνων και των παιδιών τους.

Ορισμένες πρακτικές δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας είχαν να κάνουν με τα υψηλά ποσοστά μη απόκρισης των συμμετεχόντων, την ελλιπή συμπλήρωση των ερωτηματολογίων από κάποιους συμμετέχοντες και τη δυσκολία εύρεσης σύγχρονης βιβλιογραφίας. Παράλληλα, ο όγκος των δεδομένων που συλλέχθηκαν ήταν μεγάλος και οι απαντήσεις έπρεπε να περαστούν χειροκίνητα στο στατιστικό πρόγραμμα (εξαιρετικά χρονοβόρα διαδικασία), γεγονός που συνδυαστικά με τον περιορισμένο χρόνο της ερευνήτριας λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων αποτέλεσε πρόκληση για την έγκαιρη ολοκλήρωση του συνόλου της εργασίας.

Επόμενες έρευνες χρειάζεται να αξιολογήσουν σε βάθος τους ανωτέρω περιορισμούς, που εντοπίστηκαν στον παρών ερευνητικό σχεδιασμό. Αναλυτικότερα, μελλοντικοί ερευνητές θα μπορούσαν να διερευνήσουν περαιτέρω τη συγκεκριμένη θεματική διεξάγοντας μία έρευνα μεγαλύτερης εμβέλειας, με τυχαία δειγματοληψία και επιλέγοντας μικτή μεθοδολογική προσέγγιση. Άλλες έρευνες, χρήσιμο θα ήταν να μελετήσουν το βαθμό που τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις επηρεάζουν τον τρόπο ανατροφής των παιδιών και κατ' επέκταση το αν θα εκδηλώσουν προβλήματα συμπεριφοράς. Άλλος ένας παράγοντας, ο οποίος καλό θα ήταν να ελεγχθεί για την επίδρασή του στα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης των παιδιών προσχολικής ηλικίας συνιστά η ψυχική υγεία και τα γονίδια των γονέων τους. Επιπρόσθετες έρευνες είναι απαραίτητο να γίνουν προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι διαδικασίες εντός της οικογένειας και μεταξύ των αδερφών, οι οποίες προωθούν την ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων. Εξαιρετικά σημαντική είναι και η εξέταση του κατά πόσο είναι ενήμερος και ευαισθητοποιημένος ο κόσμος γύρω από τα προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης στα παιδιά σε όλη την ελληνική επικράτεια, έτσι ώστε ο κρατικός μηχανισμός να λάβει κατάλληλα μέτρα παρέμβασης.

Η επένδυση στην έρευνα των ανθρωπιστικών επιστημών επιτρέπει την επιτυχή εξέταση ορισμένων πολύπλοκων φαινομένων της ανθρώπινης συμπεριφοράς και συμβάλλει στο να παραχθούν σημαντικές παιδαγωγικές υποδείξεις

(Κρουσταλάκης, 1989). Πιο ειδικά, τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας μπορούν να αξιοποιηθούν στην ανασυγκρότηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και στον εμπλουτισμό του ελληνικού σχολικού προγράμματος. Όπως είναι ευρέως γνωστό, το σχολείο, εκτός από την εκπλήρωση των εκπαιδευτικών στόχων, φέρει μεγάλη ευθύνη στην βελτίωση του συνόλου των μαθητών σε προσωπικό, συναισθηματικό και κοινωνικό επίπεδο. Έτσι, κρίνεται αναγκαίο, η διδασκαλία, ταυτόχρονα να περιλαμβάνει την ενίσχυση της ψυχικής ανθεκτικότητας των παιδιών και την ψυχολογική στήριξη αυτών. Παράλληλα, η αύξηση των προσλήψεων εξειδικευμένων σχολικών συμβούλων, οι οποίοι θα συνεργάζονται στενά τόσο με τους εκπαιδευτικούς όσο και με τους γονείς, θα βοηθήσει σημαντικά στη ψυχική ευημερία όλων των μελών των εκπαιδευτικών μονάδων. Στα καθήκοντά τους θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η μέριμνα για την ευαισθητοποίηση του κοινωνικού συνόλου απέναντι στα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών. Επίσης, τα ευρήματα της έρευνας συντείνουν στο να χρησιμοποιηθούν όλο και περισσότερο διαφοροποιημένες μέθοδοι διδασκαλίας (π.χ. θεατρική αγωγή, παιχνίδι) ως κύρια μέσα για την ενίσχυση της κοινωνικής και συναισθηματικής ανάπτυξης των μαθητών. Συμπληρωματικά, βοηθητικό θα ήταν για την πρόληψη των προβλημάτων σωτηρίκευσης των παιδιών προσχολικής ηλικίας να συμπεριληφθούν προγράμματα Θετικής Ψυχολογίας.

Γενικότερα, η σπουδαιότητα στην έρευνα των επιστημών της αγωγής έγκειται στο ότι προσφέρει στην εκπαιδευτική κοινότητα πληροφορίες και επιστημονικά αποτελέσματα, για να χρησιμοποιηθούν όχι σαν έτοιμες στείρες λύσεις αλλά, κατά βούληση των παιδαγωγών και των ειδικών ψυχικής υγείας (Μπαγάκης, 2005).

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Achenbach, M. T., & Rescorla, A. L. (2019). *ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΓΙΑ ΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΙΛ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΣΑΕΒΑ*. Αθήνα: ΕΨΥΠΕ

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Feldman, R. S. (2009). Προσχολική ηλικία. Στο Η. Μπεζεβέγκης (επιμ. μτφρ.), *Εξελικτική Ψυχολογία*, Τόμος Α. Αθήνα: Gutenberg.

Grawitz, M. (2006). *Κοινωνιολογία του σχολείου*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Wenar, C., & Kerig, P. (2008). *Εξελικτική Ψυχοπαθολογία: Από τη βρεφική ηλικία στην εφηβεία*. Αθήνα: Gutenberg.

Δαφέρμος, Β. (2005). *Κοινωνική στατιστική με το SPSS*. Αθήνα: Ζήτης.

Ζερβάνος, Κ. (2009). *Τα οικογενειακά συστήματα. Εισαγωγή στη Θεωρία του Bowen*. Αίολος.

Θεοδότου, Ε., & Ξανθοπούλου, Δ. (2011). Η κοινωνική συμπεριφορά και οι παράγοντες που επηρεάζουν την επιθετικότητα στην προσχολική ηλικία. *5th Panhellenic Conference for the confrontation of sexual abuse: New types of child and adolescence abuse: Ways of preventions'. Hellenic-American Union: 16-18 May. Athens: Hellenic American University*

Καλαντζή – Αζίζι, Α., & Σοφianoπούλου, Α. (2016). *Γνωσιακή – συμπεριφοριστική θεραπεία παιδιών και εφήβων: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.

Κρουσταλάκης, Γ. (1989). *Raymond Buyse Θεμελιωτής της Πειραματικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Λύχνος.

Μανωλίτσης, Γ. (2013). *Αξιολόγηση της συμπεριφοράς των παιδιών προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Πεδίο.

Μανωλίτσης, Γ. (2019). *Μέθοδοι έρευνας στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο.

Μπαγάκης, Γ. (2005). *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Παπαγεωργίου, Γ. (2014). *Ποσοτική έρευνα*. Αθήνα.

Τσιώλης, Γ. (2011). *Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις. Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21^ο αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Achenbach, T. (1991). *Manual for the child behavior checklist and revised child behavior profile*. Burlington: University of Vermont, Department of Psychiatry.

Anderson, E. R. (1999). Sibling, half sibling, and stepsibling relationships in remarried families. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 101-126.

Anelli, M., & Peri, G. (2015). Gender of siblings and choice of college major. *CESifo Economic Studies*, 61(1), 53-71.

Angell, M. E., Meadan, H., & Stoner, J. B. (2012). Experiences of siblings of individuals with autism spectrum disorders. *Autism research and treatment*, 2012.

Ardebili, E. F., & Golshani, F. (2016). Early maladaptive schemas and aggression based on the birth order of children. *Modern Applied Science*, 10(9), 14-21.

Arslan, İ. B., Lucassen, N., Van Lier, P. A., De Haan, A. D., & Prinzie, P. (2021). Early childhood internalizing problems, externalizing problems and their co-occurrence and (mal) adaptive functioning in emerging adulthood: a 16-year follow-up study. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 56, 193-206.

Astill, R. G., Van der Heijden, K. B., Van IJzendoorn, M. H., & Van Someren, E. J. (2012). Sleep, cognition, and behavioral problems in school-age children: a century of research meta-analyzed. *Psychological bulletin*, 138(6), 1109.

Badger, J., & Reddy, P. (2009). The Effects of Birth Order on Personality Traits and Feelings of Academic Sibling Rivalry. *Psychology Teaching Review*, 15(1), 45-54.

Bangirana, P., Nakasujja, N., Giordani, B., Opoka, R. O., John, C. C., & Boivin, M. J. (2009). Reliability of the Luganda version of the Child Behaviour Checklist in measuring behavioural problems after cerebral malaria. *Child and adolescent psychiatry and mental health*, 3, 1-7.

Baskett, L. M. (1985). Sibling status effects: Adult expectations. *Developmental psychology*, *21*(3), 441.

Bates, J. E., Viken, R. J., Alexander, D. B., Beyers, J., & Stockton, L. (2002). Sleep and adjustment in preschool children: Sleep diary reports by mothers relate to behavior reports by teachers. *Child development*, *73*(1), 62-75.

Baumrind, D. (2012). Differentiating between confrontive and coercive kinds of parental power-assertive disciplinary practices. *Human Development*, *55*(2), 35-51.

Bayer, J. K., Ukoumunne, O. C., Lucas, N., Wake, M., Scalzo, K., & Nicholson, J. M. (2011). Risk factors for childhood mental health symptoms: national longitudinal study of Australian children. *Pediatrics*, *128*(4), e865-e879.

Beebe, D. W. (2011). Cognitive, behavioral, and functional consequences of inadequate sleep in children and adolescents. *Pediatric Clinics*, *58*(3), 649-665.

Bernal-Morales, B. (2018). *Health and academic achievement*. London: IntechOpen.

Beyer, J. F. (2009). Autism spectrum disorders and sibling relationships: Research and strategies. *Education and training in Developmental Disabilities*, 444-452.

Biederman, J., Faraone, S. V., Hirshfeld-Becker, D. R., Friedman, D., Robin, J. A., & Rosenbaum, J. F. (2001). Patterns of psychopathology and dysfunction in high-risk children of parents with panic disorder and major depression. *American Journal of Psychiatry*, *158*(1), 49-57.

Blair, C., & Raver, C. C. (2012). Child development in the context of adversity: experiential canalization of brain and behavior. *American psychologist*, *67*(4), 309.

Blake, J. (1989). Number of siblings and educational attainment. *Science*, *245*(4913), 32-36.

Bleske-Reчек, A., & Kelley, J. A. (2014). Birth order and personality: A within-family test using independent self-reports from both firstborn and laterborn siblings. *Personality and individual Differences*, *56*, 15-18.

Bobbitt-Zeher, D., & Downey, D.B. (2013). Number of siblings and friendship nominations among adolescents. *Journal of Family Issues*, *34*(9): 1175-1193.

Bongers, I. L., Koot, H. M., Van der Ende, J., & Verhulst, F. C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of abnormal psychology*, *112*(2), 179.

Bowes, L., Wolke, D., Joinson, C., Lereya, S. T., & Lewis, G. (2014). Sibling bullying and risk of depression, anxiety, and self-harm: A prospective cohort study. *Pediatrics*, *134*(4), e1032-e1039.

Braet, C., Theuwis, L., Van Durme, K., Vandewalle, J., Vandevivere, E., Wante, L., ... & Goossens, L. (2014). Emotion regulation in children with emotional problems. *Cognitive Therapy and Research*, *38*, 493-504.

Brauner, C. B., & Stephens, C. B. (2006). Estimating the prevalence of early childhood serious emotional/behavioral disorders: Challenges and recommendations. *Public health reports*, *121*(3), 303-310.

Breaux, R. P., Brown, H. R., & Harvey, E. A. (2017). Mediators and moderators of the relation between parental ADHD symptomatology and the early development of child ADHD and ODD symptoms. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *45*, 443-456.

Brody, G. H., Stoneman, Z., & McCoy, J. K. (2017). Contributions of family relationships and child temperaments to longitudinal variations in sibling relationship quality and sibling relationship styles. In *Interpersonal Development* (pp. 449-461). Routledge.

Brumariu, L. E., & Kerns, K. A. (2010). Parent-child attachment and internalizing symptoms in childhood and adolescence: A review of empirical findings and future directions. *Development and psychopathology*, *22*(1), 177-203.

Brunello, G., & De Paola, M. (2013). Leadership at school: Does the gender of siblings matter?. *Economics Letters*, *120*(1), 61-64.

Bufferd, S. J., Dougherty, L. R., Olino, T. M., Dyson, M. W., Lupton, R. S., Carlson, G. A., & Klein, D. N. (2014). Predictors of the onset of depression in young children: A multi-method, multi-informant longitudinal study from ages 3 to 6. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *55*(11), 1279-1287.

Buhrmester, D., & Furman, W. (1990). Perceptions of sibling relationships during middle childhood and adolescence. *Child development*, *61*(5), 1387-1398.

Buist, K. L., & Vermande, M. (2014). Sibling relationship patterns and their associations with child competence and problem behavior. *Journal of Family Psychology*, *28*(4), 529.

Buist, K. L., Deković, M., & Prinzie, P. (2013). Sibling relationship quality and psychopathology of children and adolescents: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, *33*(1), 97-106.

Bush, J. E., & Ehrenberg, M. F. (2003). Young persons' perspectives on the influence of family transitions on sibling relationships: A qualitative exploration. *Journal of Divorce & Remarriage*, *39*(3-4), 1-35.

Calkins, S. D. (2011). Caregiving as coregulation: Psychobiological processes and child functioning. *Biosocial foundations of family processes*, 49-59.

Calkins, S. D., & Perry, N. B. (2016). The development of emotion regulation: Implications for child adjustment. *Developmental psychopathology: Maladaptation and psychopathology*, *3*, 187-242.

Calkins, S. D., Gill, K. L., Johnson, M. C., & Smith, C. L. (1999). Emotional reactivity and emotional regulation strategies as predictors of social behavior with peers during toddlerhood. *Social development*, *8*(3), 310-334.

Campbell, S. B. (2002). *Behavior problems in preschool children: clinical and developmental issues*. New York: The Guilford Press.

Campbell, S. B., & Ewing, L. J. (1990). Follow-up of hard-to-manage preschoolers: Adjustment at age 9 and predictors of continuing symptoms. *Journal of child psychology and psychiatry*, 31(6), 871-889.

Campione-Barr, N., Greer, K. B., & Kruse, A. (2013). Differential associations between domains of sibling conflict and adolescent emotional adjustment. *Child development*, 84(3), 938-954.

Carneiro, A., Dias, P., & Soares, I. (2016). Risk factors for internalizing and externalizing problems in the preschool years: Systematic literature review based on the child behavior checklist 1½–5. *Journal of Child and Family Studies*, 25, 2941-2953.

Carpendale, J. I., & Lewis, C. (2014). 11 The development of children's understanding of social interaction. *The Routledge international handbook of young children's thinking and understanding*.

Casey, A. M., & McWilliam, R. A. (2007). The STARE: The scale for teachers' assessment of routines engagement. *Young Exceptional Children*, 11(1), 2-15.

Chen, B. B., Zhao, Y., Han, W., Wang, Y., Wu, J., Yue, X., & Wu, Y. (2017). Sibling relationships: Forms, causes and consequences. *Advances in Psychological Science*, 25(12), 2168.

Cicirelli, V. (2013). *Sibling relationships across the life span*. Springer Science & Business Media.

Coles, P. (2018). *Sibling relationships*. Routledge.

Coles, P. (2018). *The importance of sibling relationships in psychoanalysis*. Routledge.

Conger, K. J., Conger, R. D., & Elder, G. H. (2020). Sibling relations during hard times. In *Families in troubled times*. Routledge.

Cooper, P. J., Fearn, V., Willetts, L., Seabrook, H., & Parkinson, M. (2006). Affective disorder in the parents of a clinic sample of children with anxiety disorders. *Journal of affective disorders*, 93(1-3), 205-212.

Cross, L. B. (2014). *Basic concepts in family therapy: An introductory text*. Routledge.

Cyron, L., Schwerdt, G., & Viarengo, M. (2017). The effect of opposite sex siblings on cognitive and noncognitive skills in early childhood. *Applied Economics Letters*, 24(19), 1369-1373.

De Haan, M. (2010). Birth order, family size and educational attainment. *Economics of Education Review*, 29(4), 576-588.

Deighton, J., Humphrey, N., Belsky, J., Boehnke, J., Vostanis, P., & Patalay, P. (2018). Longitudinal pathways between mental health difficulties and academic performance during middle childhood and early adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 36(1), 110-126.

Derkman, M. M., Engels, R. C., Kuntsche, E., van der Vorst, H., & Scholte, R. H. (2011). Bidirectional associations between sibling relationships and parental support during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 40, 490-501.

Dia, D. A., & Harrington, D. (2006). What about me? Siblings of children with an anxiety disorder. *Social Work Research*, 30(3), 183-188.

Diener, M. L., Anderson, L., Wright, C. A., & Dunn, M. L. (2015). Sibling relationships of children with autism spectrum disorder in the context of everyday life and a strength-based program. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 1060-1072.

Dirks, M. A., Persram, R., Recchia, H. E., & Howe, N. (2015). Sibling relationships as sources of risk and resilience in the development and maintenance of internalizing and externalizing problems during childhood and adolescence. *Clinical psychology review*, 42, 145-155.

Dodge, K. A., Coie, J. D., Lynam, D., Damon, W., Lerner, R. M., & Eisenberg, N. (2006). Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development.

Domènech-Llaberia, E., Viñas, F., Pla, E., Jané, M. C., Mitjavila, M., Corbella, T., & Canals, J. (2009). Prevalence of major depression in preschool children. *European child & adolescent psychiatry*, *18*, 597-604.

Doumen, S., Verschueren, K., Buyse, E., Germeijs, V., Luyckx, K., & Soenens, B. (2008). Reciprocal relations between teacher–child conflict and aggressive behavior in kindergarten: A three-wave longitudinal study. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, *37*(3), 588-599.

Downey, D. B., & Condron, D. J. (2004). Playing well with others in kindergarten: The benefit of siblings at home. *Journal of Marriage and Family*, *66*(2), 333-350.

Dunn, J. (2002). The adjustment of children in stepfamilies: Lessons from community studies. *Child and Adolescent Mental Health*, *7*(4), 154-161.

Dunn, J., & Munn, P. (1986). Siblings and the development of prosocial behaviour. *International Journal of Behavioral Development*, *9*(3), 265-284.

Edwards, S. L., Rapee, R. M., & Kennedy, S. (2010). Prediction of anxiety symptoms in preschool-aged children: examination of maternal and paternal perspectives. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *51*(3), 313-321.

Egger, H. L., & Angold, A. (2006). Common emotional and behavioral disorders in preschool children: Presentation, nosology, and epidemiology. *Journal of child psychology and psychiatry*, *47*(3-4), 313-337.

Ehrenreich, S. E., Beron, K. J., Brinkley, D. Y., & Underwood, M. K. (2014). Family predictors of continuity and change in social and physical aggression from ages 9 to 18. *Aggressive behavior*, *40*(5), 421-439.

Eisenberg, N., Cumberland, A., Spinrad, T. L., Fabes, R. A., Shepard, S. A., Reiser, M., ... & Guthrie, I. K. (2001). The relations of regulation and emotionality to

children's externalizing and internalizing problem behavior. *Child development*, 72(4), 1112-1134.

Elder Jr, G. H., & Bowerman, C. E. (1963). Family structure and child-rearing patterns: The effect of family size and sex composition. *American Sociological Review*, 891-905.

Eriksen, S., & Gerstel, N. (2002). A labor of love or labor itself: Care work among adult brothers and sisters. *Journal of Family Issues*, 23(7), 836-856.

Falbo, T. (1981). Relationships between birth category, achievement, and interpersonal orientation. *Journal of personality and social psychology*, 41(1), 121.

Falbo, T. (2012). Only children: An updated review. *Journal of Individual Psychology*, 68(1), 38-49.

Fanti, K. A., & Henrich, C. C. (2010). Trajectories of pure and co-occurring internalizing and externalizing problems from age 2 to age 12: findings from the National Institute of Child Health and Human Development Study of Early Child Care. *Developmental psychology*, 46(5), 1159.

Feinberg, M. E., Neiderhiser, J. M., Simmens, S., Reiss, D., & Hetherington, E. M. (2000). Sibling comparison of differential parental treatment in adolescence: Gender, self-esteem, and emotionality as mediators of the parenting-adjustment association. *Child development*, 71(6), 1611-1628.

Feinberg, M. E., Solmeyer, A. R., & McHale, S. M. (2012). The third rail of family systems: Sibling relationships, mental and behavioral health, and preventive intervention in childhood and adolescence. *Clinical child and family psychology review*, 15, 43-57.

Fergusson, D. M., John Horwood, L., & Ridder, E. M. (2005). Show me the child at seven: the consequences of conduct problems in childhood for psychosocial functioning in adulthood. *Journal of child psychology and psychiatry*, 46(8), 837-849.

Finzi-Dottan, R., & Cohen, O. (2010). Young adult sibling relations: The effects of perceived parental favoritism and narcissism. *The Journal of Psychology, 145*(1), 1-22.

Foote, R. C., & Holmes-Lonergan, H. A. (2003). Sibling conflict and theory of mind. *British Journal of Developmental Psychology, 21*(1), 45-58.

Fukuya, Y., Fujiwara, T., Isumi, A., & Ochi, M. (2021). Association of birth order with mental health problems, self-esteem, resilience, and happiness among children: results from a-child study. *Frontiers in psychiatry, 12*, 638088.

Gass, K., Jenkins, J., & Dunn, J. (2007). Are sibling relationships protective? A longitudinal study. *Journal of child psychology and psychiatry, 48*(2), 167-175.

Gates, L., Lineberger, M. R., Crockett, J., & Hubbard, J. (1988). Birth order and its relationship to depression, anxiety, and self-concept test scores in children. *The Journal of genetic psychology, 149*(1), 29-34.

Giesbrecht, G. F., Miller, M. R., & Müller, U. (2010). The anger–distress model of temper tantrums: associations with emotional reactivity and emotional competence. *Infant and child development, 19*(5), 478-497.

Goel, M., & Aggarwal, P. (2012). A comparative study of social intelligence of single child and child with sibling. *International Journal of Physical and Social Sciences, 2*, 276-288.

Golombok, S., Zadeh, S., Imrie, S., Smith, V., & Freeman, T. (2016). Single mothers by choice: Mother–child relationships and children’s psychological adjustment. *Journal of Family Psychology, 30*(4), 409–418.

Golsteyn, B. H., & Magnée, C. A. (2020). Does sibling gender affect personality traits?. *Economics of Education Review, 77*, 102016.

Gorostiaga, A., Aliri, J., Balluerka, N., & Lameirinhas, J. (2019). Parenting styles and internalizing symptoms in adolescence: a systematic literature review. *International journal of environmental research and public health, 16*(17), 3192.

Greenwood, J. L. (2014). Adult sibling relationships in the context of a mid-to late-life parental divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(5), 391-407.

Gregory, A. M., & Sadeh, A. (2012). Sleep, emotional and behavioral difficulties in children and adolescents. *Sleep medicine reviews*, 16(2), 129-136.

Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.). (2014). *Handbook of socialization: Theory and research*. Guilford Publications.

Harachi, T. W., Fleming, C. B., White, H. R., Ensminger, M. E., Abbott, R. D., Catalano, R. F., & Haggerty, K. P. (2006). Aggressive behavior among girls and boys during middle childhood: Predictors and sequelae of trajectory group membership. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 32(4), 279-293.

Hare, A. P., Blumberg, H. H., Davies, M. F., & Kent, M. V. (1994). *Small group research: A handbook*. Ablex Publishing.

Harper, J. M., Padilla-Walker, L. M., & Jensen, A. C. (2016). Do siblings matter independent of both parents and friends? Sympathy as a mediator between sibling relationship quality and adolescent outcomes. *Journal of Research on Adolescence*, 26(1), 101-114.

Hart, S. L., & Behrens, K. Y. (2013). Affective and behavioral features of jealousy protest: Associations with child temperament, maternal interaction style, and attachment. *Infancy*, 18(3), 369-399.

Hart, S. L., & Behrens, K. Y. (2013). Regulation of jealousy protest in the context of reunion following differential treatment. *Infancy*, 18(6), 1076-1110.

Hartz, K., Williford, A. P., & Koomen, H. M. (2017). Teachers' perceptions of teacher-child relationships: Links with children's observed interactions. *Early Education and Development*, 28(4), 441-456.

Helenius, D., Munk-Jørgensen, P., & Steinhausen, H. C. (2014). Family load estimates and risk factors of anxiety disorders in a nationwide three generation study. *Psychiatry research*, 216(3), 351-356.

Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 40(1), 129-140.

Hetherington, E., & Stanley-Hagan, M. (2002). Parenting in divorced and remarried families In Bornstein M., editor.(Ed.), *Handbook of parenting: Being and becoming a parent*.

Hill, A. L., Degnan, K. A., Calkins, S. D., & Keane, S. P. (2006). Profiles of externalizing behavior problems for boys and girls across preschool: the roles of emotion regulation and inattention. *Developmental psychology*, 42(5), 913.

Holland, M. L., Malmberg, J., & Peacock, G. G. (2017). *Emotional and behavioral problems of young children: Effective interventions in the preschool and kindergarten years*. Guilford Publications.

Honig, A. S. (2005). Infants and Toddlers: Getting to Know Babies' Temperaments. *Early Childhood Today* (1), 19(6), 20-23.

Howe, N., & Recchia, H. (2014). Sibling relationships as a context for learning and development. *Early Education and Development*, 25(2), 155–159.

Howe, N., Paine, A. L., Ross, H. S., & Recchia, H. (2022). Sibling relations in early and middle childhood. *The Wiley-Blackwell handbook of childhood social development*, 443-458.

Hoyniak, C. P., Bates, J. E., McQuillan, M. E., Staples, A. D., Petersen, I. T., Rudasill, K. M., & Molfese, V. J. (2020). Sleep across early childhood: implications for internalizing and externalizing problems, socioemotional skills, and cognitive and academic abilities in preschool. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 61(10), 1080-1091.

Huesmann, L. R., Dubow, E. F., & Boxer, P. (2009). Continuity of aggression from childhood to early adulthood as a predictor of life outcomes: Implications for the adolescent-limited and life-course-persistent models. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 35(2), 136-149.

Jacobs, K., & Sillars, A. (2012). Sibling support during post-divorce adjustment: An idiographic analysis of support forms, functions, and relationship types. *Journal of Family Communication, 12*(2), 167-187.

Jenkins, J. (1992). Sibling relationships in disharmonious homes: Potential difficulties and protective effects.

Jia, S., Wang, L., Shi, Y., & Li, P. (2016). Family risk factors associated with aggressive behavior in Chinese preschool children. *Journal of pediatric nursing, 31*(6), e367-e374.

Kadesjö, C., Kadesjö, B., Hägglöf, B., & Gillberg, C. (2001). ADHD in Swedish 3-to 7-year-old children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 40*(9), 1021-1028.

Kalvin, C. B., Bierman, K. L., & Gatzke-Kopp, L. M. (2016). Emotional reactivity, behavior problems, and social adjustment at school entry in a high-risk sample. *Journal of abnormal child psychology, 44*, 1527-1541.

Kidwell, J. S. (1981). Number of siblings, sibling spacing, sex, and birth order: Their effects on perceived parent-adolescent relationships. *Journal of Marriage and the Family, 315-332*.

Kidwell, J. S. (1982). The neglected birth order: Middleborns. *Journal of Marriage and the Family, 225-235*.

Kim, J. Y., McHale, S. M., Crouter, A. C., & Osgood, D. W. (2007). Longitudinal linkages between sibling relationships and adjustment from middle childhood through adolescence. *Developmental psychology, 43*(4), 960.

Kiselica, M. S., & Morrill-Richards, M. (2007). Sibling maltreatment: The forgotten abuse. *Journal of Counseling & Development, 85*(2), 148-160.

Klein, A. M., Schlesier-Michel, A., Otto, Y., White, L. O., Andreas, A., Sierau, S., ... & Von Klitzing, K. (2019). Latent trajectories of internalizing symptoms from preschool to school age: A multi-informant study in a high-risk sample. *Development and Psychopathology, 31*(2), 657-681.

Kolak, A. M., & Volling, B. L. (2013). Coparenting moderates the association between firstborn children's temperament and problem behavior across the transition to siblinghood. *Journal of family psychology, 27*(3), 355.

Kramer, L. (2014). Learning emotional understanding and emotion regulation through sibling interaction. *Early Education and Development, 25*(2), 160-184.

Kramer, L., & Conger, K. J. (2009). What we learn from our sisters and brothers: For better or for worse. *New directions for child and adolescent development, 2009*(126), 1-12.

Kramer, L., & Gottman, J. M. (1992). Becoming a sibling:" With a little help from my friends.". *Developmental psychology, 28*(4), 685.

Lauterbach, D., & Armour, C. (2016). Symptom trajectories among child survivors of maltreatment: Findings from the Longitudinal Studies of Child Abuse and Neglect (LONGSCAN). *Journal of abnormal child psychology, 44*, 369-379.

Lawson, D. W., & Mace, R. (2010). Siblings and childhood mental health: evidence for a later-born advantage. *Social Science & Medicine, 70*(12), 2061-2069.

Leach, J., Howe, N., & DeHart, G. (2017). "I wish my people can be like the ducks": Children's references to internal states with siblings and friends from early to middle childhood. *Infant and Child Development, 26*(5), e2015.

Lee, T. R., Mancini, J. A., & Maxwell, J. W. (1990). Sibling relationships in adulthood: Contact patterns and motivations. *Journal of Marriage and the Family, 52*, 431-440.

Lemery, K. S., Essex, M. J., & Smider, N. A. (2002). Revealing the relation between temperament and behavior problem symptoms by eliminating measurement confounding: Expert ratings and factor analyses. *Child Development, 73*(3), 867-882.

Leung, A. K., & Robson, W. L. M. (1991). Sibling rivalry. *Clinical pediatrics, 30*(5), 314-317.

Li, X., Sundquist, J., & Sundquist, K. (2011). Sibling risk of anxiety disorders based on hospitalizations in Sweden. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 65(3), 233-238.

Liu, M., Chen, X., Rubin, K. H., Zheng, S., Cui, L., Li, D., ... & Wang, L. (2005). Autonomy-vs. connectedness-oriented parenting behaviours in Chinese and Canadian mothers. *International Journal of Behavioral Development*, 29(6), 489-495.

Loeser, M. K., Whiteman, S. D., & McHale, S. M. (2016). Siblings' perceptions of differential treatment, fairness, and jealousy and adolescent adjustment: A moderated indirect effects model. *Journal of child and family studies*, 25, 2405-2414.

Luby, J. L. (2010). Preschool depression: The importance of identification of depression early in development. *Current directions in psychological science*, 19(2), 91-95.

Luby, J. L. (2013). Treatment of anxiety and depression in the preschool period. *Journal of the American academy of child & adolescent psychiatry*, 52(4), 346-358.

Luby, J. L., Heffelfinger, A. K., Mrakotsky, C., Brown, K. M., Hessler, M. J., Wallis, J. M., & Spitznagel, E. L. (2003). The clinical picture of depression in preschool children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 42(3), 340-348.

Mahomed, R., Alexander, D., & Maree, J. (2022). Raising children: single parents' parenting styles with children living with attention-deficit/hyperactive disorder. *Early Child Development and Care*, 192(11), 1699-1714.

McGuire, J., & Richman, N. (1986). Screening for behavior problems in nurseries: The reliability and validity of the preschool behavior checklist. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 27(1), 7-32.

McGuire, J., & Richman, N. (1988). *PBCL: Pre-school behavior checklist handbook*. California: Academic Therapy Publications.

McGuire, S., & Shanahan, L. (2010). Sibling experiences in diverse family contexts. *Child Development Perspectives*, 4(2), 72-79.

McHale, S. M., Crouter, A. C., & Whiteman, S. D. (2003). The family contexts of gender development in childhood and adolescence. *Social Development*, 12(1), 125–148.

McHale, S. M., & Gamble, W. C. (1989). Sibling relationships of children with disabled and nondisabled brothers and sisters. *Developmental psychology*, 25(3), 421.

McHale, S. M., Updegraff, K. A., & Whiteman, S. D. (2012). Sibling relationships and influences in childhood and adolescence. *Journal of marriage and family*, 74(5), 913-930.

McNamara, K. A., Selig, J. P., & Hawley, P. H. (2010). A typological approach to the study of parenting: Associations between maternal parenting patterns and child behaviour and social reception. *Early Child Development and Care*, 180(9), 1185-1202.

Mejia, T. M., & Hoglund, W. L. (2016). Do children's adjustment problems contribute to teacher–child relationship quality? Support for a child-driven model. *Early Childhood Research Quarterly*, 34, 13-26.

Merry, J. J., Bobbitt-Zeher, D., & Downey, D. B. (2020). Number of siblings in childhood, social outcomes in adulthood. *Journal of Family Issues*, 41(2), 212-234.

Meunier, J. C., Roskam, I., Stievenart, M., De Moorlele, G. V., Browne, D. T., & Wade, M. (2012). Parental differential treatment, child's externalizing behavior and sibling relationships: Bridging links with child's perception of favoritism and personality, and parents' self-efficacy. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29(5), 612-638.

Milevsky, A. (2004). Perceived parental marital satisfaction and divorce: Effects on sibling relations in emerging adults. *Journal of Divorce & Remarriage*, 41(1-2), 115-128.

Milevsky, A. (2011). *Sibling relationships in childhood and adolescence: Predictors and outcomes*. New York: Columbia University Press

Milevsky, A. (2016). *Sibling issues in therapy: Research and practice with children, adolescents and adults*. Springer.

Minnett, A. M., Vandell, D. L., & Santrock, J. W. (1983). The effects of sibling status on sibling interaction: Influence of birth order, age spacing, sex of child, and sex of sibling. *Child Development*, 1064-1072.

Modry-Mandell, K. L., Gamble, W. C., & Taylor, A. R. (2007). Family emotional climate and sibling relationship quality: Influences on behavioral problems and adaptation in preschool-aged children. *Journal of child and family studies*, 16, 59-71.

Morgan, J. K., Izard, C. E., & Hyde, C. (2014). Emotional reactivity and regulation in Head Start children: Links to ecologically valid behaviors and internalizing problems. *Social Development*, 23(2), 250-266.

Moskvina, V., Farmer, A., Jones, I. R., Brewster, S., Ferrero, F., Gill, M., ... & Korszun, A. (2008). Sex differences in symptom patterns of recurrent major depression in siblings. *Depression and Anxiety*, 25(6), 527-534.

Nandwana, S., & Katoch, M. (2009). Perception of sibling relationship during middle adulthood years: A Typology. *Journal of Social Sciences*, 21(1), 67-72.

Nigg, J. T. (2006). Temperament and developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 395-422.

Njoroge, W. F., & Bernhart, K. P. (2011). Assessment of behavioral disorders in preschool-aged children. *Current psychiatry reports*, 13, 84-92.

O'Neill, S., Rajendran, K., Mahbubani, S. M., & Halperin, J. M. (2017). Preschool predictors of ADHD symptoms and impairment during childhood and adolescence. *Current psychiatry reports*, 19, 1-15.

O'Neill, S., Thornton, V., Marks, D. J., Rajendran, K., & Halperin, J. M. (2016). Early language mediates the relations between preschool inattention and school-age reading achievement. *Neuropsychology*, *30*(4), 398.

Owens, J. (2007). Classification and epidemiology of childhood sleep disorders. *Sleep Medicine Clinics*, *2*(3), 353-361.

Padilla-Walker, L. M., Harper, J. M., & Jensen, A. C. (2010). Self-regulation as a mediator between sibling relationship quality and early adolescents' positive and negative outcomes. *Journal of Family Psychology*, *24*(4), 419.

Papatheodorou, T. (2005). *Behaviour problems in the early years: A guide for understanding and support*. London and New York: Routledge Falmer.

Park, N., & Peterson, C. (2006). Character strengths and happiness among young children: Content analysis of parental descriptions. *Journal of happiness studies*, *7*, 323-341.

Phillips, M. (1999). Sibship size and academic achievement: What we now know and what we still need to know: Comment on Guo and VanWey. *American Sociological Review*, *64*(2), 188-192.

Pike, A., & Oliver, B. R. (2017). Child behavior and sibling relationship quality: A cross-lagged analysis. *Journal of Family Psychology*, *31*(2), 250.

Pollet, T. V., & Nettle, D. (2009). Birth order and adult family relationships: Firstborns have better sibling relationships than laterborns. *Journal of Social and Personal Relationships*, *26*(8), 1029-1046.

Pope, A. W., & Bierman, K. L. (1999). Predicting adolescent peer problems and antisocial activities: the relative roles of aggression and dysregulation. *Developmental psychology*, *35*(2), 335.

Poulou, M. S. (2015). Emotional and behavioural difficulties in preschool. *Journal of Child and Family Studies*, *24*(2), 225-236.

Powers, C. J., & Bierman, K. L. (2013). The multifaceted impact of peer relations on aggressive-disruptive behavior in early elementary school. *Developmental psychology*, 49(6), 1174.

Puri, S., Vasthare, R., & Munoli, R. (2019). The impact of sibling behavior on oral health: A narrative review. *Journal of International Society of Preventive & Community Dentistry*, 9(2), 106.

Qian, G., Chen, X., Jiang, S., Guo, X., Tian, L., & Dou, G. (2020). Temperament and sibling relationships: The mediating effect of social competence and behavior. *Current psychology*, 1-7.

Quach, J. L., Nguyen, C. D., Williams, K. E., & Sciberras, E. (2018). Bidirectional associations between child sleep problems and internalizing and externalizing difficulties from preschool to early adolescence. *JAMA pediatrics*, 172(2), e174363-e174363.

Rankin Williams, L., Degnan, K. A., Perez-Edgar, K. E., Henderson, H. A., Rubin, K. H., Pine, D. S., ... & Fox, N. A. (2009). Impact of behavioral inhibition and parenting style on internalizing and externalizing problems from early childhood through adolescence. *Journal of abnormal child psychology*, 37, 1063-1075.

Rapee, R. M. (1997). Potential role of childrearing practices in the development of anxiety and depression. *Clinical psychology review*, 17(1), 47-67.

Recchia, H. E., & Howe, N. (2009). Associations between social understanding, sibling relationship quality, and siblings' conflict strategies and outcomes. *Child Development*, 80(5), 1564-1578.

Rescorla, L. A., Genaro, B., Ivanova, M. Y., & International ASEBA Consortium. (2020). International comparisons of emotionally reactive problems in preschoolers: CBCL/1½-5 Findings from 21 Societies. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 49(6), 773-786.

Rhode, G., Jensen, W. R., & Reavis, H. K. (1998). *The tough kid book: Practical classroom management*. Longmont, CO: Sopris West.

Richmond, M. K., Stocker, C. M., & Rienks, S. L. (2005). Longitudinal associations between sibling relationship quality, parental differential treatment, and children's adjustment. *Journal of Family Psychology, 19*(4), 550.

Riggio, H. R. (2001). Relations between parental divorce and the quality of adult sibling relationships. *Journal of Divorce & Remarriage, 36*(1-2), 67-82.

Rinaldi, C., & Howe, N. (1998). Siblings' reports of conflict and the quality of their relationships. *Merrill-Palmer Quarterly (1982-), 40*(4), 404-422.

Rittenour, C. E., Myers, S. A., & Brann, M. (2007). Commitment and emotional closeness in the sibling relationship. *Southern Communication Journal, 72*(2), 169-183.

Rivers, J. W., & Stoneman, Z. (2003). Sibling relationships when a child has autism: Marital stress and support coping. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 33*, 383-394.

Robinson, M., & Neece, C. L. (2015). Marital satisfaction, parental stress, and child behavior problems among parents of young children with developmental delays. *Journal of Mental Health Research in Intellectual Disabilities, 8*(1), 23-46.

Rubin, K. H., Bukowski, W. M., & Laursen, B. (2011). *Handbook of peer interactions, relationships, and groups*. Guilford Press.

Russell, A. E., Ford, T., & Russell, G. (2015). Socioeconomic associations with ADHD: findings from a mediation analysis. *PloS one, 10*(6), e0128248.

Saini, T., Sharma, S., & Kaur, T. (2019). Social emotional learning and temperament among children with and without siblings. *Indian Journal of Positive Psychology, 10*(3), 162-168.

Salmon, C. (2003). Birth order and relationships: Family, friends, and sexual partners. *Human nature, 14*, 73-88.

Salmon, C. A., & Daly, M. (1998). Birth order and familial sentiment: Middleborns are different. *Evolution and Human Behavior, 19*(5), 299-312.

Salmon, C., & Hehman, J. (2015). Evolutionary perspectives on the nature of sibling conflict: the impact of sex, relatedness, and co-residence. *Evolutionary Psychological Science, 1*, 123-129.

Sanders, R. (2017). *Sibling relationships: Theory and issues for practice*. Bloomsbury Publishing.

Sang, S. A., & Nelso, J. A. (2017). The effect of siblings on children's social skills and perspective taking. *Infant and Child Development, 26*(6): e2023.

Sasser, T. R., Beekman, C. R., & Bierman, K. L. (2015). Preschool executive functions, single-parent status, and school quality predict diverging trajectories of classroom inattention in elementary school. *Development and psychopathology, 27*(3), 681-693.

Shanahan, L., McHale, S. M., Crouter, A. C., & Osgood, D. W. (2008). Linkages between parents' differential treatment, youth depressive symptoms, and sibling relationships. *Journal of Marriage and Family, 70*(2), 480-494.

Skinner, J. A., & Kowalski, R. M. (2013). Profiles of sibling bullying. *Journal of interpersonal violence, 28*(8), 1726-1736.

Slaughter, V., Imuta, K., Peterson, C. C., & Henry, J. D. (2015). Meta-analysis of theory of mind and peer popularity in the preschool and early school years. *Child development, 86*(4), 1159-1174.

Smidts, D. P., & Oosterlaan, J. (2007). How common are symptoms of ADHD in typically developing preschoolers? A study on prevalence rates and prenatal/demographic risk factors. *Cortex, 43*(6), 710-717.

Smith, A. L., Romski, M., & Sevcik, R. A. (2013). Examining the role of communication on sibling relationship quality and interaction for sibling pairs with and without a developmental disability. *American journal on intellectual and developmental disabilities, 118*(5), 394-409.

Solmeyer, A. R., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2014). Longitudinal associations between sibling relationship qualities and risky behavior across adolescence. *Developmental Psychology, 50*(2), 600.

Song, J. H., & Volling, B. L. (2015). Coparenting and children's temperament predict firstborns' cooperation in the care of an infant sibling. *Journal of Family Psychology, 29*(1), 130.

Stach, W. (2007). Sister sister: Interpreting intimacy in sibling relationships. *Journal of Undergraduate Research, 10*(1), 1-15.

Stein, M. (2015). Double trouble: Sibling rivalry and twin organizations in the 2008 credit crisis. *British Journal of Management, 26*(2), 182-196.

Stemmler, M., & Lösel, F. (2012). The stability of externalizing behavior in boys from preschool age to adolescence: A person-oriented analysis. *Psychological Test and Assessment Modeling, 54*(2), 195.

Stocker, C. M., Burwell, R. A., & Briggs, M. L. (2002). Sibling conflict in middle childhood predicts children's adjustment in early adolescence. *Journal of Family Psychology, 16*(1), 50.

Stoneman, Z. (2005). Siblings of children with disabilities: Research themes. *Mental retardation, 43*(5), 339-350.

Stormshak, E. A., Bellanti, C. J., & Bierman, K. L. (1996). The quality of sibling relationships and the development of social competence and behavioral control in aggressive children. *Developmental psychology, 32*(1), 79.

Straus, M. A., Gelles, R. J., & Steinmetz, S. K. (2003). Spare the rod. *Violence and society: A reader, 136-145*.

Sullo way, F. J., & Zweigenhaft, R. L. (2010). Birth order and risk taking in athletics: A meta-analysis and study of major league baseball. *Personality and social psychology review, 14*(4), 402-416.

Teti, D. M., & Ablard, K. E. (1989). Security of attachment and infant-sibling relationships: A laboratory study. *Child development, 1519-1528*.

Tucker, C. J., Finkelhor, D., Turner, H., & Shattuck, A. (2013). Association of sibling aggression with child and adolescent mental health. *Pediatrics, 132*(1), 79-84.

Vaillancourt, T., Brittain, H. L., McDougall, P., & Duku, E. (2013). Longitudinal links between childhood peer victimization, internalizing and externalizing problems, and academic functioning: Developmental cascades. *Journal of abnormal child psychology, 41*(8), 1203-1215.

Valles, N. L., & Knutson, J. F. (2008). Contingent responses of mothers and peers to indirect and direct aggression in preschool and school-aged children. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 34*(5), 497-510.

Van Der Bruggen, C. O., Stams, G. J. J., & Bögels, S. M. (2008). Research review: The relation between child and parent anxiety and parental control: A meta-analytic review. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 49*(12), 1257-1269.

Van IJzendoorn, M. H., Moran, G., Belsky, J., Pederson, D., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Kneppers, K. (2000). The similarity of siblings' attachments to their mother. *Child development, 71*(4), 1086-1098.

Van Volkom, M., Machiz, C., & Reich, A. E. (2011). Sibling relationships in the college years: Do gender, birth order, and age spacing matter?. *North American Journal of Psychology, 13*(1).

Verlinden, M., Jansen, P. W., Veenstra, R., Jaddoe, V. W., Hofman, A., Verhulst, F. C., ... & Tiemeier, H. (2015). Preschool attention-deficit/hyperactivity and oppositional defiant problems as antecedents of school bullying. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 54*(7), 571-579.

Vivona, J. M. (2007). Sibling differentiation, identity development, and the lateral dimension of psychic life. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 55*(4), 1191-1215.

Vogt Yuan, A. S. (2009). Sibling relationships and adolescents' mental health: The interrelationship of structure and quality. *Journal of Family Issues, 30*(9), 1221-1244.

Volling, B. L. (2012). Family transitions following the birth of a sibling: an empirical review of changes in the firstborn's adjustment. *Psychological bulletin*, 138(3), 497.

Volling, B. L., McElwain, N. L., & Miller, A. L. (2002). Emotion regulation in context: The jealousy complex between young siblings and its relations with child and family characteristics. *Child development*, 73(2), 581-600.

Voorpostel, M. B. J. (2007). *Sibling support: The exchange of help among brothers and sisters in the Netherlands*. Utrecht University.

Voorpostel, M., & Schans, D. (2011). Sibling relationships in Dutch and immigrant families. *Ethnic and Racial Studies*, 34(12), 2027-2047.

Voorpostel, M., & Van Der Lippe, T. (2007). Support between siblings and between friends: Two worlds apart?. *Journal of Marriage and Family*, 69(5), 1271-1282.

Voorpostel, M., Van Der Lippe, T., & Flap, H. (2012). For better or worse: Negative life events and sibling relationships. *International Sociology*, 27(3), 330-348.

Voorpostel, M., Van Der Lippe, T., Dykstra, P. A., & Flap, H. (2007). Similar or different? The importance of similarities and differences for support between siblings. *Journal of Family Issues*, 28(8), 1026-1053.

Whalen, D. J., Luby, J. L., Tilman, R., Mike, A., Barch, D., & Belden, A. C. (2016). Latent class profiles of depressive symptoms from early to middle childhood: predictors, outcomes, and gender effects. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(7), 794-804.

Whalen, D. J., Sylvester, C. M., & Luby, J. L. (2017). Depression and anxiety in preschoolers: A review of the past 7 years. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 26(3), 503-522.

Whelan, Y. M., Leibenluft, E., Stringaris, A., & Barker, E. D. (2015). Pathways from maternal depressive symptoms to adolescent depressive symptoms:

the unique contribution of irritability symptoms. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(10), 1092-1100.

Whiteman, S. D., & Christiansen, A. (2008). Processes of sibling influence in adolescence: Individual and family correlates. *Family Relations*, 57(1), 24-34.

Whiteman, S. D., Becerra, J. M., & Killoren, S. E. (2009). Mechanisms of sibling socialization in normative family development. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2009(126), 29-43.

Whiteman, S. D., McHale, S. M., & Crouter, A. C. (2007). Explaining sibling similarities: Perceptions of sibling influences. *Journal of Youth and Adolescence*, 36, 963-972.

Whiteman, S. D., McHale, S. M., & Soli, A. (2011). Theoretical perspectives on sibling relationships. *Journal of family theory & review*, 3(2), 124-139.

Whiteman, S. D., Solmeyer, A. R., & McHale, S. M. (2015). Sibling relationships and adolescent adjustment: Longitudinal associations in two-parent African American families. *Journal of youth and adolescence*, 44, 2042-2053.

Wichstrøm, L., Belsky, J., & Berg-Nielsen, T. S. (2013). Preschool predictors of childhood anxiety disorders: a prospective community study. *Journal of child psychology and psychiatry*, 54(12), 1327-1336.

Wichstrøm, L., Berg-Nielsen, T. S., Angold, A., Egger, H. L., Solheim, E., & Sveen, T. H. (2012). Prevalence of psychiatric disorders in preschoolers. *Journal of child psychology and psychiatry*, 53(6), 695-705.

Wojciak, A. S., & Gamboni, C. (2020). Prevention and treatment of problems with sibling relationships. *The handbook of systemic family therapy*, 2, 141-162.

Wood, J. J., McLeod, B. D., Sigman, M., Hwang, W. C., & Chu, B. C. (2003). Parenting and childhood anxiety: Theory, empirical findings, and future directions. *Journal of child psychology and psychiatry*, 44(1), 134-151.

Xiao, E., Qin, H., Zhu, X., & Jin, J. (2023). The influence of birth order and sibling age gap on children's sharing decision. *Early Child Development and Care*, 1-13.

Yaffe, Y. (2020). Systematic review of the differences between mothers and fathers in parenting styles and practices. *Current Psychology*, 1-14.

Yang, B., Ollendick, T. H., Dong, Q., Xia, Y., & Lin, L. (1995). Only children and children with siblings in the People's Republic of China: Levels of fear, anxiety, and depression. *Child development*, 66(5), 1301-1311.

Yelland, I., & Daley, D. (2009). Expressed emotion in children: Associations with sibling relationships. *Child: care, health and development*, 35(4), 568-577.

Zatto, B. R., & Hoglund, W. L. (2019). Children's internalizing problems and teacher-child relationship quality across preschool. *Early Childhood Research Quarterly*, 49, 28-39.

Zhang, X., Sayler, K., Hartman, S., & Belsky, J. (2022). Infant temperament, early-childhood parenting, and early-adolescent development: Testing alternative models of Parenting× Temperament interaction. *Development and Psychopathology*, 34(3), 784-795.

Zheng, M., Ren, G., Wu, S., & Jiang, Z. (2022). CEO birth order and corporate social responsibility behaviors: The moderating effect of female sibling and age gap. *Frontiers in Psychology*, 13, 1003704.